WARREN H. CARROLL

HISTORIA CHRZEŚCIJAŃSTWA

TOM II

BUDOWANIE CHRZEŚCIJAŃSTWA

WEKTORY

Warren H. Carroll – wybitny amerykański historyk, założyciel Christendom College, rektor, a obecnie emerytowany profesor tej uczelni. Autor takich książek, jak *Narodziny i upadek rewolucji komunistycznej*, *Ostatnia krucjata*, *Gilotyna i krzyż*. Monumentalna *Historia chrześcijaństwa* to jego najsłynniejsze dzieło, doskonałe połączenie żywej narracji z historyczną wnikliwością oraz umiejętnością oglądu dziejów z odległej perspektywy. W jej drugim tomie, obejmującym czasy od Konstantyna Wielkiego po pierwsze krucjaty, autor przedstawia długi i trudny okres budowania chrześcijańskiego świata. Przeszkody, z jakimi musiała się zmierzyć w tym czasie religia Chrystusa, były olbrzymie: wewnętrzne spory teologiczne, herezje, upadek Rzymu, najazdy barbarzyńców ze wschodu i północy, a przede wszystkim największe i istniejące po dziś dzień zagrożenie: ekspansja wojowniczego islamu.

Historia chrześcijaństwa *w ujęciu Warrena H. Carrolla to historia panowania Chrystusa jako Boga-Człowieka. Znaczna część tych rządów pozostaje dla nas niewidoczna, gdyż królestwo Chrystusa, mimo iż rozwija się i działa na tym świecie, to jednak nie jest z tego świata. Część widoczna rządów Chrystusa, po Jego Wcieleniu, wiąże się z dziejami ludzi i ich zbawieniem. To właśnie ci ludzie, którzy rozpoznają w Chrystusie swojego Pana i Zbawiciela, współtworzą historię chrześcijaństwa. Ożywieni duchem misyjnym, głoszą odważnie Ewangelię Chrystusa i sprawiają, że staje się ona obecna w świecie doczesnym, w wymiarze społecznym, kulturowym i politycznym.*

ks. prof. dr hab. Mieczysław Kogut

ISBN 978-83-65842-29-9
9 788365 842299
Cena 97,– zł

WEKTORY

WARREN H. CARROLL

HISTORIA CHRZEŚCIJAŃSTWA

TOM II

BUDOWANIE CHRZEŚCIJAŃSTWA

Tłumaczył Jan Przybył

WEKTORY

Boulding Of Christendom: History Of Christendom. vol. 2
Copyright © Christendom Publications 1985

Edytor
Józef Białek

Przekład
Jan Przybył

Redakcja
Damian Leszczyński

Konsultacja naukowa
ks. prof. dr hab. Józef Pater

Korekta
Helena Lazarowicz

Projekt okładki
Roman Konik

Skład i łamanie
Romuald Lazarowicz

Copyright © for the Polish edition by Wydawnictwo Wektory, 2010

All rights reserved.

Za zgodą Kurii Metropolitarnej Wrocławskiej
L.dz. 1737/2008/2009
Wrocław, 27.02.2009 r.

ISBN 978-83-65842-29-9

Druk:
Konińska Drukarnia Dziełowa

WYDAWNICTWO „WEKTORY”
ul. Atramentowa 7
Bielany Wrocławskie
55-040 Kobierzyce
budynek B

www. WydawnictwoWektory.pl

Dystrybucja:
tel. 71 33 94 307; e-mail: info@WydawnictwoWektory.pl

Spis treści

Przedmowa do polskiego wydania 7

Rozdział I: Chrystus jest Bogiem! Kryzys ariański 11

Rozdział II: Mocarze chrześcijaństwa 49

Rozdział III: Konieczność łaski i Matka Boża 81

Rozdział IV: Chrystus jest człowiekiem! Kryzys monofizycki ... 111

Rozdział V: Najstarsza córa Kościoła 139

Rozdział VI: Justynian, Teodora i papieże 167

Rozdział VII: Most nad otchłanią 197

Rozdział VIII: Czerwona pustynna burza 221

Rozdział IX: „Nie moja wola, lecz twoja niech się stanie". Kryzys monotelecki 251

Rozdział X: Szczytowy okres agresji arabskiej 275

Rozdział XI: Król dla Francji 299

Rozdział XII: Cesarz dla chrześcijaństwa 323

Rozdział XIII: Staczanie się w chaos 351

Rozdział XIV: Mężowie chrześcijańskiej nadziei 387

Rozdział XV: Era żelaza 421

Rozdział XVI: Nawrócenia na wschodzie i północy 443

Rozdział XVII: Wikingowie oswojeni, Rzym oczyszczony 473

Rozdział XVIII: Odnowa papiestwa 495

Rozdział XIX: Papież – sędzia królów 527

Rozdział XX: Krzyż do Jerozolimy 549

Bibliografia 583

Indeks 596

Przedmowa do polskiego wydania

Niespełna rok temu (2009) ukazał się w Polsce pierwszy tom *Historii chrześcijaństwa* autorstwa wybitnego historyka amerykańskiego, założyciela Christendom College (1977) i jego rektora do roku 1985 oraz dziekana Wydziału Historycznego, Warrena H. Carrolla. W tomie tym, noszącym podtytuł *Narodziny chrześcijaństwa*, zostały przedstawione dzieje chrześcijaństwa połączone z ważniejszymi wydarzeniami ze Starego Testamentu, a więc z początkami świata i ludzkości oraz z historią narodu wybranego. Natomiast sam Kościół, jako instytucja zbawcza, został ukazany w kontekście wydarzeń zawartych w Nowym Testamencie, zwłaszcza w kontekście Wcielenia Chrystusa i Jego działalności ziemskiej. Autor omawiał czasy nauczania publicznego Chrystusa, wybór dwunastu apostołów i św. Pawła, założenie Kościoła hierarchicznego, a następnie przechodził do omówienia prześladowań chrześcijan i tryumfu Krzyża za rządów cesarza Konstantyna Wielkiego.

Pochlebne opinie na temat autora i jego dzieł, w tym także *Historii chrześcijaństwa*, liczącej w sumie pięć tomów sprawiły, że Wydawnictwo Wektory postanowiło w krótkim czasie przygotować i wydać drukiem tom drugi tego światowego bestselleru. Tom ten zatytułowany *Budowanie chrześcijaństwa* obejmuje ciąg dalszy dziejów Kościoła, poczynając od ariańskiego kryzysu w 324 roku, poprzez kolejne okresy, trudne i niezwykle złożone z powodu zmagań natury teologicznej, zwycięską bitwę władcy frankońskiego Karola Młota nad muzułmanami pod Poitiers w 732 roku, aż po czasy koniec XI stulecia i czasy I wyprawy krzyżowej.

W tomie tym autor zaznaczył, że zwycięstwo Konstantyna Wielkiego i wydany przez niego tolerancyjny edykt mediolański w 313 roku nie stanowiły jeszcze żadnej gwarancji dla dalszego i spokojnego rozwoju chrześcijaństwa. Zaledwie ustały krwawe prześladowania wyznawców Chrystusa i zrodziła się możliwość swobodnego głoszenia Ewangelii, a natychmiast pojawiły się nowe zagrożenia, o wiele większe i bardziej niebezpieczne, gdyż rozbijające i niszczące Kościół od wewnątrz. Były to wszelkiego rodzaju herezje, którym chrześcijanie musieli stawić czoła. I tak do istniejących już w II wieku herezji gnostycyzmu i manicheizmu doszły w IV stuleciu. nowe herezje określane jako (1) teologiczne – arianizm, odrzucający bóstwo Chrystusa, i macedonianizm, nie uznającego bóstwa Ducha Świetego; (2) chrystologiczne – nestorianizm nie uznający obecności dwóch osób w Chrystusie, Boskiej i ludzkiej, odmawiający także Najświętszej Maryi Pannie

tytułu Matki Bożej; (3) antropologiczne – pelagianizm, który twierdził, że nie ma grzechu pierworodnego, a zatem zbawienie nie wymaga łaski Bożej, monofizytyzm, uznający w Chrystusie tylko jedną, Boską naturę, i monoteletyzmu, głoszący, że w Chrystusie są wprawdzie dwie natury, ale tylko jedna wola i jedno działanie. Carroll wymienia więc znaczną litanię imion tylko niektórych twórców herezji i przytacza ich niezręczne, a nawet wręcz błędne wypowiedzi, aby przybliżyć współczesnemu czytelnikowi naturę zmagań teologicznych w okresie wczesnego chrześcijaństwa. Faktem jest, że herezje były wielkim nieszczęściem dla Kościoła. Wywołały one gwałtowne spory i walki wewnętrzne, przez co doprowadziły do znacznego obniżenia moralności setek tysięcy ludzi, a nawet do ich odejścia od prawdziwego Kościoła. Wszelako, jak zaznacza autor, herezje te przyczyniły się do lepszego wyjaśnienia kwestionowanych prawd wiary, do ich dogmatycznego określenia na soborach powszechnych i do rozwoju bogatej literatury kościelnej.

W tym trudnym okresie zmagań teologicznych i dyscyplinarnych pojawili sięwielcy obrońcy Kościoła, między innymi św. Atanazy, św. Bazyli Wielki, św. Grzegorz z Nazjanzu, św. Jan Chryzostom, św. Ambroży, św. Hieronim, św. Augustyn i inni. W swych pismach nie tylko odrzucali błędne opinie herezjarchów, lecz także bronili i wyjaśniali te prawdy wiary, które były przekazywane przez Kościół. Ludziom tym, zwanym w literaturze kościelnej „obrońcami wiary", a których Warren H. Carroll nazywa „mocarzami chrześcijaństwa", nadano z czasem zaszczytne tytuły Ojców i Doktorów Kościoła bądź pisarzy Kościoła. Tym właśnie ludziom autor *Historii chrześcijaństwa* poświęca w prezentowanym tomie nieco więcej miejsca, przytaczając także obszerniejsze ich odpowiedzi na zarzuty herezjarchów.

Oprócz herezji, wielkim zagrożeniem dla starożytnego chrześcijaństwa były również wędrówki ludów niszczących dotychczasowy dorobek kulturalny i cywilizacyjny oraz rozwój niezwykle agresywnego islamu. O ile w pierwszym przypadku wystarczyła wzmożona praca ewangelizacyjna, dzięki której nowo przybyłe plemiona włączono w organizm kościelny, o tyle w drugim przypadku zaszła konieczność zbrojnej walki, by powstrzymać dalszą ekspansję islamu, przynajmniej na Zachodzie. Taką zbrojną walką była między innymi wspomniana już zwycięska bitwa władcy frankońskiego Karola Młota nad muzułmańską armią pod Poitiers w 732 roku. Na Wschodzie natomiast zaszła konieczność organizowania w późniejszych wiekach wypraw krzyżowych, które wprawdzie nie powstrzymały islamskiej ekspansji, ale przynajmniej na kilka wieków znacznie ją osłabiły.

Działalność misyjna Kościoła, którą Carroll nazywa piękną kartą wczesnego chrześcijaństwa, przyczyniła się do schrystianizowania kraju Franków, Hiszpanii i Wysp Brytyjskich. Wielką rolę w tej akcji misyjnej odegrali m. in. papież św. Grzegorz Wielki, św. Patryk i mnisi benedyktyńscy.

Ogólnie biorąc, *Historia chrześcijaństwa* w ujęciu Warrena H. Carrolla to historia panowania Chrystusa jako Boga-Człowieka. Znaczna część tych rządów pozostaje dla nas niewidoczna, gdyż królestwo Chrystusa, mimo iż rozwija się i działa na tym świecie, to jednak nie jest z tego świata. Część widoczna rządów Chrystusa, po Jego Wcieleniu, wiąże się z dziejami ludzi i ich zbawieniem. To wła-

śnie ci ludzie, którzy rozpoznają w Chrystusie swojego Pana i Zbawiciela, zdaniem Carrolla, współtworzą historię chrześcijaństwa. Ożywieni duchem misyjnym, głoszą odważnie Ewangelię Chrystusa i sprawiają, że staje się ona obecna w świecie doczesnym, w wymiarze społecznym, kulturowym i politycznym.

Tak napisana *Historia chrześcijaństwa* nie jest zatem zwykłą historią Kościoła, podobną do historii wielu innych instytucji, ale jest historią zbawienia, której centralną postacią jest właśnie osoba Jezusa Chrystusa działającego wśród ludzi i przez ludzi. Dlatego Kościół, w istocie swej będąc przedłużeniem zbawiającego Chrystusa, posiada taki sam charakter, jak Jego Założyciel – to znaczy posiada wymiar Boski i ludzki. O ile wymiar ludzki jest widoczny w strukturach organizacyjnych i ceremoniach, o tyle wymiar Boski przejawia się w łasce, uświęceniu i zbawieniu, a ten z racji swej natury jest dla historyka nieuchwytny. Wobec tego Carroll w swojej *Historii* skupił bardziej swoją uwagę właśnie na ludziach Kościoła i na ich działalności, aniżeli na jego strukturach społecznych i organizacyjnych, czy warunkach ekonomicznych. Jakkolwiek tych spraw też całkowicie nie pomija, ale dokonuje odpowiedniego wyboru i zrozumiałej selekcji.

Historia chrześcijaństwa Carrolla pisana jest z katolickiego punktu widzenia i wiele faktów czy wydarzeń, niekiedy bardzo złożonych, autor przepuszcza właśnie przez soczewkę katolickiej oceny. Usiłuje zatem, za pomocą metod ściśle naukowych, możliwie obiektywnych, odtworzyć przeszłość chrześcijańskiej społeczności, jej zmagania i ewolucje w ciągu wieków i te szczególne cechy, które ją charakteryzowały w poszczególnych okresach. Jego przedstawienie i interpretacja wydarzeń ma zatem swoją wymowę, ale trudno mu zarzucić upraszczanie, a tym bardziej fałszowanie faktów. Autor nie waha się poruszać problemów trudnych i kontrowersyjnych, ale stara się zachować do nich odpowiedni dystans i obiektywizm. Tu warto podkreślić, że wnioski, do jakich dochodzi dzięki wypróbowanym metodom naukowym, nie stoją bynajmniej w sprzeczności z tymi, do których dochodzą inni historycy opierający się na tych samych źródłach, a które uznaje krytyka historyczna. Jest jednak coś, co wyróżnia *Historię chrześcijaństwa* Carrolla spośród innych podobnych opracowań. To przede wszystkim sposób opisu tej historii, niezwykle barwny, w niektórych momentach nieco gawędziarski, a jednocześnie rzetelny, jasny i kompetentny. To właśnie, obok interesującej treści, stanowi wielką zaletę wykładu Carrolla, doskonale łączącego żywą narrację z historyczną wnikliwością oraz umiejętnością oglądu dziejów z odległej perspektywy. Zresztą, jak sam autor zaznaczył we wstępie do tomu pierwszego, „każde dobre dzieło historyczne powinno być także interesującą opowieścią". I trzeba przyznać, że to mu się udało. Jego historię czyta się faktycznie niczym zajmującą opowieść, z ogromnym zainteresowaniem. Zatem warto polecić polskiemu czytelnikowi kolejny tom *Historii chrześcijaństwa* Warrena H. Carrolla i życzyć owocnej lektury.

Ks. prof. Józef Pater

ROZDZIAŁ I

CHRYSTUS JEST BOGIEM! KRYZYS ARIAŃSKI (324-357)

Wierzymy w jednego Boga Ojca Wszechmogącego, Stworzyciela wszystkich rzeczy widzialnych i niewidzialnych. I w jednego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, zrodzonego z Ojca, jednorodzonego, to jest z istoty Ojca, Boga z Boga, Światłość ze Światłości, Boga prawdziwego z Boga prawdziwego, zrodzonego, a nie uczynionego, współistotnego Ojcu, przez którego wszystko się stało, co jest w niebie i co jest na ziemi, który dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił i przyjął ciało, stał się człowiekiem...

Credo Nicejskie (325)*

---

* *Dokumenty Soborów Powszechnych*, ks. A. Baron, H. Pietras (red.), t. I. (325-787), Kraków 2001, s. 25. Wszystkie przypisy oznaczone gwiazdką pochodzą od tłumacza.

Osiągnięto zwycięstwo. Chrześcijaństwo wzięło górę. Położono fundamenty pod jego instytucjonalną budowlę. Chrześcijański cesarz panował nad szybko chrystianizującą się ludnością, pod przewodnictwem świętego i tryumfującego Kościoła.

Przynajmniej tak to właśnie wyglądało w momencie, gdy Konstantyn objął niepodzielne rządy nad całym Cesarstwem Rzymskim, a miało to miejsce w roku Pańskim 324. Rzecz w tym, że ów chrześcijański cesarz sam nie był człowiekiem ochrzczonym, a wielu spośród nowo nawróconych wstępowało do Kościoła bardziej z czysto świeckich motywów – na przykład, by zyskać łaskę cesarza i jego otoczenia – niż powodowanych szczerą wiarą. Słaby papież* milczał, a sam Kościół nie stanowił jedności. Chrześcijaństwo było dzieckiem, a wokół jego kołyski kręciły się ciemne postaci, rzucając chytre spojrzenia. W grudniu roku 324 biskup Hozjusz z Kordoby popłynął z Rzymu do Aleksandrii, największego greckojęzycznego miasta ówczesnego świata[1]. Biskup miał wówczas sześćdziesiąt osiem lat, lecz umysł sprawny jak zwykle, a ciało niczym Abrahamowy terebint. Wydawał się niemalże niezniszczalny, kipiący wprost wigorem. Gdy tuż przed marszem na Rzym Bóg ukazał mu znak krzyża na galijskim niebie, Konstantyn udał się właśnie do Hozjusza, by ten wprowadził go w tajniki chrześcijańskiej wiary. I tak, przez następne trzynaście lat biskup był jego przewodnikiem we wszystkim, co dotyczyło chrześcijaństwa i Kościoła[2]. Było zatem jasne, że to właśnie on jest tym mężem, który powinien zostać wysłany do Afryki w celu wybadania, co też takiego niepokoi tamtejszych wiernych. Z niepokojących raportów wyłaniała się prawda o nowej herezji, która z szybkością huraganu ogarniała wykształcone kręgi hellenistycznego Wschodu. Podobnie jak wiele wcześniejszych herezji – marcjonizm, montanizm, sabelianizm czy donatyzm – również i ta wzięła swą nazwę od imienia konkretnego człowieka: aleksandryjskiego diakona Ariusza. Był to wysoki i szczupły człowiek o dostojnym obliczu i wykwintnych manierach. Kobiety szalały za nim, oczarowane nienagannymi manierami i ascetycznym wyglądem; mężczyźni byli pod wrażeniem otaczającej go aury znamienitego intelektualisty[3]. Ani ten, ani tamten świat nie stanowił dla niego tajemnicy, a natura Bóstwa była dlań czymś tak jasnym, jak południowe słońce.

> Oto, czego nauczyłem się od tych, którzy posiedli mądrość, wybitnych mężów, pouczonych przez Boga i biegłych we wszystkim. Ja sam idę właśnie w ich ślady, kroczę ich ścieżkami. Ja, przeciwko któremu tak wiele się dziś mówi i który tak wiele wycierpiałem dla chwały Bożej. Ja, który posiadaną przez siebie mądrość

* Należy zauważyć, że nazywanie „papieżem" biskupa Rzymu w roku 324 jest pewnym anachronizmem. Pierwszym, który użył tego tytułu, był Siricius (384-399), sześćdziesiąt lat po opisywanych tu wydarzeniach.

1 V.C. De Clercq, *Ossius of Cordoba*, Washington 1954, s. 199-201.

2 Zob. tom I, rozdz. XX.

3 J.R. Palanque i in., *The Church in the Christian Roman Empire*, London 1949, t. I, s. 74-76; Ch.J. Hefele, *A History of the Councils of the Church*, W. E. Clark (red.), Edinburgh 1894, t. I, s. 239-244.

> i wiedzę otrzymałem od Boga... Bóg nie zawsze był Ojcem; był czas, gdy był sam, gdy nie był jeszcze Ojcem, którym stał się później. Syn nie istnieje od wieczności, lecz powstał z niczego[4].

Aleksander, łagodny i dobroduszny biskup Aleksandrii, zorganizował publiczną dysputę pomiędzy wyznawcami tradycyjnej doktryny trynitarnej a Ariuszem i jego zwolennikami. W trakcie owej debaty egipscy biskupi zadali arianom pytanie dotyczące osoby Chrystusa, które brzmiało: „Czy może On z dobrego stać się złym, jak miało to miejsce w przypadku Szatana?". „Skoro jest stworzeniem, taka zmiana nie jest niczym niemożliwym" – nieostrożnie odpowiedział arianin, a wówczas Ariusz oraz jego zwolennicy zostali ekskomunikowani[5]. Cieszyli się oni jednak solidnym poparciem ze strony biskupa cesarskiej stolicy, Nikomedii – Euzebiusza, wpływowego światowca, który udzielił wygnanemu Ariuszowi gościny, po czym odesłał go do Aleksandrii silniejszym niż kiedykolwiek[6]. Aleksander rozesłał listy do większości biskupów Wschodu, ostrzegając ich przed herezją, która czyniła z Chrystusa stworzenie, pół-boga, jeśli nie li tylko demiurga, jednego z wielu pośrednich bytów niebiańskich, w których rozmiłowani byli gnostycy z II wieku po Chrystusie, a którą to naukę jedynie nieliczni byli w stanie pojąć. Aleksander wysłał również list do papieża Sylwestra I[7]. Spotykając się w Aleksandrii z jej biskupem i jego ulubionym diakonem, Atanazym, Hozjusz z Kordoby potwierdził swe najgorsze obawy. Arianizm był w pełnym tego słowa znaczeniu herezją, frontalnym atakiem na bóstwo Chrystusa i to w dodatku atakiem przypuszczonym przez chrześcijańskich duchownych. Co gorsza, kryzys nie dotknął jedynie Aleksandrii, czy nawet całego Egiptu. W grudniu zmarł biskup Antiochii, Filogoniusz, a wówczas na ulicach miasta wybuchły walki o następstwo po zmarłym między arianami a prawowiernymi chrześcijanami, w praktyce uniemożliwiając jakikolwiek wybór. Hozjusz pospiesznie udał się do Antiochii, gdzie w Wielkanoc 325 roku zwołał synod ponad pięćdziesięciu biskupów z Syrii, Palestyny, Arabii i centralnych regionów Azji Mniejszej. Ci wysunęli kandydaturę silnego, twardo trzymającego się prawowiernej doktryny Eustatiusza, biskupa Beroei, który też został biskupem Antiochii. Równocześnie synod potępił za herezję Euzebiusza, biskupa Cezarei i historyka Kościoła, Teodotusa, biskupa Laodycei i Narcissusa, biskupa Neroniady, jednocześnie powstrzymując się przed nakładaniem na nich jakichkolwiek kar kościelnych do czasu zwołania „wielkiego świętego synodu"

---

4 Palanque, *The Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s. 80; Hefele, *A History of the Councils of the Church,* t. I, s. 25. Obydwa źródła zawierają wyjątki z ariuszowego pisma zatytułowanego *Thalia,* popularnej pracy łączącej fragmenty poetyckie z prozą.

5 W. Bright, „Alexander of Alexandria" [w:] W. Smith, H. Wace (red.) *Dictionary of Christian Biography* (dalej jako *DBC*), t. I, s. 80. Arianie zrewidowali później swe stanowisko i twierdzili, że Chrystus „ze względu na naturę był zdolny do takowej zmiany, lecz tak naprawdę nie był do niej zdolny" (*ibid.*).

6 Palanque, *The Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 78-83.

7 *Ibid.*, s. 81.

w mieście Ancyra w Azji Mniejszej[8]. Zalecenie zwołania generalnego, czy „ekumenicznego" synodu – pierwszego w historii Kościoła od czasu spotkania apostołów w Jerozolimie, kiedy to ustanowiono warunki włączenia pogan w Mistyczne Ciało Chrystusa, prawdopodobnie zostało podsunięte Konstantynowi przez biskupa Hozjusza i (co jest wielce prawdopodobne) papieża Sylwestra[9]. Cesarz zmienił miejsce obrad, przenosząc sobór do Nicei w Bitynii, jako że miasto to było bardziej dostępne dla biskupów, którzy mieli przybyć drogą morską. Obradom przewodniczył Hozjusz. Prawdopodobnie on sam oraz dwóch kapłanów, którzy przybyli z Rzymu, reprezentowali na soborze papieża[10]. Przybyło blisko trzystu biskupów

[8] T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*. Cambridge 1981,s. 212-214 oraz *Emperor and Bishops A.D.324-344: Some problems*, „American Journal of Ancient History", III (1978), s. 54-56; H. Chadwick, *Ossius of cordoba and the Presidency of the council of Antioch, 325*, „Journal of Theological studies" IX (1958), s. 292-304.

[9] De Clercq, *Ossius*. s. 218-226; Hefele, *Councils*. t. I, s. 269-270. De Clercq sądzi, że Hozjusz doradzał Konstantynowi zwołanie soboru powszechnego jeszcze przed rozpoczęciem obrad synodu w Antiochii, który po prostu przeistoczył się we wcześniej zaplanowany sobór. Jest to wysoce prawdopodobne, zważywszy na bliskie stosunki łączące cesarza i biskupa Hozjusza oraz krótki okres czasu pomiędzy synodem w Antiochii (marzec lub kwiecień 325) a Soborem w Nicei (początki czerwca 325). Jak wykazaliśmy w XX rozdziale tomu pierwszego niniejszej pracy, jedynym śladem, jaki pozostał po długim i zagadkowym pontyfikacie Sylwestra I (314-335) są raporty, słane do niego przez większość spośród tych ludzi Kościoła, którzy powinni byli to czynić, lecz nie ma w źródłach najmniejszej wzmianki na temat tego, czy którykolwiek z ich autorów otrzymał jakąkolwiek odpowiedź. W zasadzie nie ma powodu, by wątpić, że papież Sylwester I od początku informowany był o planach Soboru Nicejskiego, choć wiele przypuszczeń i wątpliwości należałoby przypisać albo sekciarskim uprzedzeniom, albo błędnemu podejściu do kwestii ekumenizmu ze strony współczesnych pokoleń historyków. Wiemy, że Aleksander, biskup Aleksandrii, pisał do Sylwestra na temat kryzysu ariańskiego (zob. przyp. 8) i wiemy też, że papież wyznaczył przynajmniej dwóch, a według wszelkiego prawdopodobieństwa, trzech przedstawicieli, by ci występowali w jego imieniu na soborze (zob. przyp. 11) Wiemy również, że później, na szóstym soborze ekumenicznym w Konstantynopolu (680) zostało przyjęte jako fakt, jakkolwiek było to mocno nie na rękę przedstawicielom stolicy biskupiej Konstantynopola, który starał się rywalizować z Rzymem, że Ariusz wystąpił jako przeciwnik doktryny trynitarnej, a Konstantyn i Sylwester natychmiast zwołali Sobór w Nicei. W świetle tego wszystkiego jest rzeczą wprost niedorzeczną twierdzić, jak to ma miejsce w wydanym pod redakcją H. Jedina i J. Dolana dziele *History of the Church*, t. II: *The Imperial church from Constantine to the Early Middle Ages*, New York 1980, s. 22, że „jest rzeczą pewną, że Konstantyn ani nie konsultował z Rzymem kwestii ewentualnego zwołania soboru, ani tez nie zabiegał o zgodę biskupa Rzymu". Nie można twierdzić o czymś z taką pewnością tylko dlatego, że nie istnieją pozytywne dowody. Wręcz przeciwnie, istnieje prawdopodobieństwo, że było akurat odwrotnie. Nawet ta sama *Historia Kościoła* w innym miejscu podaje (s. 28), że papież Sylwester wyraził później zgodę na postanowienia podjęte przez sobór. Jeśli później, to dlaczego by nie wcześniej? W świetle dostępnych nam danych, osobista rola Konstantyna w zwołaniu Soboru Nicejskiego nie wydaje się większa od tej, jaką odegrał cesarz Karol V, zwołując sobór w Trydencie (jakkolwiek rola, jaką odegrał Konstantyn podczas trwania Soboru Nicejskiego, była niewątpliwie większa niż któregokolwiek z późniejszych władców).

[10] De Clercq, *Ossius*, s. 228-250; Hefele, *Councils*, t. I, s. 36-41; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 214-215. Argumenty, jakie przytacza De Clercq w tej częstokroć kontrowersyjnej kwestii są mało przekonujące, zatem końcowy wniosek, mówiący, iż to, że Hozjusz reprezentował w Nicei papieża Sylwestra jest zaledwie „prawdopodobne", jest albo zbyt skromny, zbyt ostrożny, albo jedno i drugie naraz. Cała historia zwołania Soboru Nicejskiego i w ogóle historia Kościoła w Imperium na przestrzeni dziesięcioleci poprzedzających So-

i to nie tylko z ziem wchodzących w skład Cesarstwa (naturalnie o wiele więcej dotarło ich ze Wschodu, gdzie zwołano sobór, niż z odległego Zachodu), lecz także z krajów ościennych. Był tam syn św. Grzegorza Oświeciciela, apostoła Armenii, który teraz sam służył jako biskup; był biskup Jan, przywódca chrześcijan zamieszkujących imperium perskie. Niektórzy spośród biskupów byli wyznawcami – ofiarami Wielkiego Prześladowania*: Paweł z Nowocezarei nad Eufratem stracił władzę w obydwu dłoniach po tym, jak przypiekano mu je rozżarzonym do czerwoności żelazem, Pafnucy i Potamon z Egiptu stracili po jednym oku, wyłupionym przez cesarskich siepaczy.

Przybrany w złoto i purpurę Konstantyn uroczyście wkroczył na sesję otwierającą obrady Soboru (prawdopodobnie miało to miejsce w początkach czerwca), lecz okazując szacunek biskupom, wyznaczył im pierwsze miejsca. Mowę powitalną najprawdopodobniej wygłosił Euzebiusz z Nikomedii[11]. Dwudziestu dwóch biskupów, na czele których stał właśnie Euzebiusz, przyszło na obrady Soboru jako sojusznicy Ariusza. Zaraz po tym, jak zostały publicznie odczytane niektóre z najbardziej szokujących fragmentów jego pism, niemalże wszyscy zaczęli patrzeć na nich jak na bluźnierców i nawet przyjaciele opuścili tych, o których wiedziano, iż przybyli na Sobór bronić Ariusza. Euzebiusz z Cezarei, tymczasowo ekskomunikowany przez wcześniejszy synod w Antiochii, złożył wyznanie wiary, które zostało uznane przez Sobór za w pełni ortodoksyjne. Wkrótce jednak okazało się, że prawdziwą trudność stanowić będzie zatwierdzenie takiego wyznania wiary, które by w jednoznaczny sposób wykluczało arian. Teologowie ariańscy mieli własne interpretacje tych fragmentów Pisma, które zawierały wzmianki o bóstwie Chrystusa. Gdy odczytywano je przed Soborem, za każdym razem po ariańskiej stronie widać było wymianę sygnałów: szepty, mrugania, ruchy głową i inne tego typu gesty miały oznaczać, że dany fragment można bezpiecznie zaakceptować jako część soborowego wyznania wiary, ponieważ i tak strona ariańska dysponuje odpowiednią ich interpretacją[12]. Trzeba było zatem wynaleźć formułę,

---

bór sugeruje, że papież Sylwester mógł wyznaczyć Hozjusza do tej roli. Sto lat później, na ekumenicznym soborze w Efezie, przewodniczący obradom biskup Cyryl z Aleksandrii podpisał dokumenty soborowe jako pierwszy, bez jakiejkolwiek wzmianki na temat tego, że działał jako główny przedstawiciel papieża, a bezpośrednio po nim dokumenty te podpisało dwu biskupów i kapłan – specjalni wysłannicy papiescy, podobnie jak w przypadku Nicei, Hozjusz złożył swój podpis jako pierwszy (jako prowadzący obrady biskup) nie czyniąc żadnej wzmianki na temat tego, że był reprezentantem papieża, po czym następowały dwa podpisy duchownych, będących papieskimi legatami. Obydwie sytuacje są dokładnie paralelne, choć w przypadku soboru w Efezie wiemy z całą pewnością, że Cyryl Aleksandryjski był wyznaczonym reprezentantem papieża. Fakt ten stanowi mocne oparcie dla tezy, iż tak samo było w przypadku Hozjusza w Nicei.

* Za czasów Dioklecjana.

11 B.J. Kidd, *A History of the Church to A.D. 461*, Oxford 1922, t. II, s. 23-25; Palanque, *The Church in the Christian Roman Empire*, t. II, s.90-91; H. Lietzmann, *A History of the Early Church*, New York 1959, t. III, s.117; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 215 i 380.

12 De Clercq, *Ossius*, s. 253-256; A. Robertson (red.), *Select Writings and Letters of Athanasius, Bishop of Alexandria* (IV tom serii *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, London 1891, Grand Rapids 1971) s. XIX-XX; Barnes, *Constan-*

której arianie nie byliby w stanie obejść. Niektóre z ich własnych dokumentów, włączając w to list biskupa Nikomedii, Euzebiusza, ukazują szczególnie niechętny stosunek do terminu *homoousios* – „jednej istoty", „współistotny", służącego do określenia esencjalnej jedności Osób Trójcy Świętej. Hozjusz, który podczas pobytu w Aleksandrii dokładnie przestudiował to zagadnienie, uchwycił się właśnie tego terminu. Są też podstawy, by sądzić, że wiedział również, iż jego zastosowanie spotka się z aprobatą Rzymu. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, to właśnie on namówił Konstantyna, którego rozumienie całej tej kwestii było (w najlepszym razie) ograniczone, by wezwał Sobór do jego przyjęcia[13].

Po stronie arian tym razem nie było już szeptów ani potakiwań. W odpowiedzi na wyzwanie rzucone przez heretycką teologię, Kościół poczynił pierwszy z wielkich kroków w kierunku bardziej precyzyjnego zdefiniowania objawionej doktryny[14]. Ułożono wyznanie wiary, zawierające nową formułę, mającą zapewnić lepsze – jakkolwiek nie pełne – zrozumienie tej wielkiej tajemnicy. Przedłożono je do podpisu w dniu 19 czerwca roku 325. Podpisali je wszyscy biskupi z wyjątkiem dwóch z Libii, od początku ściśle związanych z Ariuszem. Obydwaj zostali wraz z samym Ariuszem zesłani do Illyricum. Nawet Euzebiusz z Nikomedii złożył swój podpis, choć odmówił przyłączenia się do potępienia Ariusza[15].

Faktem jest, że bardzo wielu spośród żyjących ówcześnie ludzi (a jeszcze więcej spośród tych, którzy żyją w naszych czasach) całą tę kwestię uważało i uważa za zwykłą teologiczną abstrakcję. Tymczasem przez wszystkie wieki trwania chrześcijaństwa nasza wiedza znacznie się poszerzyła. Tak człowieczeństwo, jak i boskość Chrystusa, są jednakowo ważne w rzeczywistości Wcielenia. Bez Wcielenia nie ma zbawienia; bez zbawienia nie ma nadziei. Jakiś Chrystus, będący bytem stworzonym, nigdy nie mógłby przyprowadzić ludzkości przed oblicze Boga. Ariański Bóg jest zupełnie kimś innym – zimnym super-umysłem, samotnym duchem, który nigdy nie był i nie chciałby być dzieckiem Maryi. Konstantyn zamknął sobór

---

tine and Eusebius, s. 16. Ponieważ Konstantym był tym, który przemawiał jako pierwszy po Euzebiuszu z Cezarei i poparł jego stanowisko, Barnes wnioskuje stąd, że pozostali biskupi czuli, że muszą pójść w jego ślady, choć większość z nich nadal nie miała pewności co do ortodoksyjności Euzebiusza. Nie dostrzega on przy tym możliwości, iż faktycznie zgadzali się oni z Konstantynem co do tego, że stanowisko jest do przyjęcia, gdyż na pierwszy rzut oka wydawało się takim właśnie być, gdyż pisma Euzebiusza nigdzie nie wykazują naprawdę silnego związku z arianizmem.

13 De Clercq, *Ossius*, s. 250-252, 257-266; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 216. Istnieje poważny powód, by przypuszczać, iż papież Dionizy, w swym liście napisanym około roku 260 do swego imiennika, biskupa Aleksandrii, a dotyczącym herezji sabeliańskiej, zaaprobował posługiwanie się terminem *homoousios*, jako prawowiernym określeniem relacji Osób Trójcy św. (De Clercq, *Ossius*, s. 202-203 oraz t. I, rozdz. XIX niniejszej pracy).

14 Jeśli chodzi o teologiczną stronę odpowiedzi chrześcijan na wyzwanie rzucone przez heretyków, szczególnie polecamy klasyczne prace kardynała Johna Henry`ego Newmana *The Arians of The fourth Century* i *The Developement of Christian Doctrine*.

15 Palanque, *The Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s. 96-98; Robertson, *Athanasius*, s. XX; Lietzmann*, History of the Early Church*, t. III, s. 120; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 216-217. Credo, pod którym składano podpisy, to Credo Nicejskie, odmawiane w katolickich kościołach na całym świecie w każdą niedzielę i święto.

w Nicei wspaniałą ucztą dla wszystkich uczestniczących w nim biskupów, którzy zasiadali ze swym cesarzem za stołem w scenie, którą Euzebiusz z Cezarei, historyk Kościoła i panegirysta Konstantyna, opisał jako antycypację Królestwa Bożego[16]. Był to najważniejszy moment w życiu imperatora: oto przywracał pokój w Imperium i zaprowadzał pokój w Kościele. Był protektorem i patronem Chrystusowego ludu. Instytucjonalne chrześcijaństwo, które stworzył, miało być przedsionkiem Nieba. Czy ktokolwiek przestrzegł Konstantyna – człowieka despotycznego i porywczego – że posuwa się za daleko, swe cele chce osiągnąć zbyt szybko, zbyt wiele pragnie i zbyt szybko spoczywa na laurach i że Królestwa Bożego wśród ludzi nie da się tak łatwo ani zbudować, ani utrzymać? Czy ktokolwiek przypomniał mu, że najwyższy czas przyjąć chrzest, że bez sakramentalnej łaski trudno będzie się spodziewać, iż utrzyma to, co jako człowiek osiągnął osobiście dla siebie, oraz – jako przywódca – dla całego Imperium? Możliwe, że uczynił to Hozjusz. Możliwe, że uczyniła to jego własna matka, cesarzowa Helena. Nie wiemy.

W każdym razie Konstantyn chrztu nie przyjął. Wiemy jedynie – i to nie do końca – że nad głową cesarza i nad całym chrześcijańskim światem już w roku następnym pojawiły się ciemne chmury i że musiało upłynąć ponad pół stulecia, zanim jasne słońce Nicei znów pojawiło się na bezchmurnym niebie. W roku 326 Konstantyn zamordował swojego najstarszego syna Kryspusa, długoletniego towarzysza walk, umiłowanego zarówno przez wojsko, jak i przez lud. Wkrótce potem, jego żona Fausta została żywcem ugotowana w kąpieli (nie wiemy, czy była to egzekucja czy też może wymuszone bądź dobrowolnie popełnione samobójstwo). Prawie w tym samym czasie Konstantyn wydał istną lawinę niezwykle surowych edyktów przeciwko rozwiązłości i uwiedzeniu. Wszystkie młode panny musiały być dziewicami, a biorący udział w aktach uwiedzenia bądź ukrywający wiedzę o nich mieli być spaleni żywcem lub też poddani strasznej torturze polegającej na wlewaniu do gardła roztopionego ołowiu. Zakazany został konkubinat i stosunki pozamałżeńskie. Wszystkie te prawa nie pasują do charakteru Konstantyna, okazującego – niezależnie od chwilowych wybuchów – zrównoważenie i zdrowy rozsądek, szczególnie jeśli chodzi o sprawowanie rządów. Sprawiają wrażenie, jak gdyby wydając je, cesarz niemalże postradał zmysły zaślepiony gniewem, przybity smutkiem i przekonaniem o tym, że został zdradzony. Najbardziej prawdopodobnym wytłumaczeniem jest to, że Fausta, która nie była matką Kryspusa i – co za tym idzie – wolałaby, aby to jej naturalny syn objął tron po Konstantynie, fałszywie oskarżyła pasierba, człowieka żonatego, o uwodzenie dziewic i – co jest wielce prawdopodobne – o próbę uwiedzenia jej samej. Przypomnijmy, że dzieliła ich różnica zaledwie dziesięciu lat: prawdopodobnie jedno z nich miało lat dwadzieścia sześć, drugie zaś trzydzieści sześć, oskarżenie to mogło więc brzmieć wiarygodnie. Dawszy mu wiarę, Konstantyn nakazał egzekucję syna. Zaraz po tym jego matka, Helena, głęboko wierząca chrześcijanka, przyszła do niego opłakując wnuka i najprawdopodobniej dostarczyła wiarygodnych dowodów jego niewinności. Przerażony swoim czynem, Konstantyn

[16] J. H. Smith, *Constantine the Great*, London 1971, s. 201.

nakazał stracić Faustę bądź popchnął ją do popełnienia samobójstwa[17]. Nie jest zatem zaskakujące, że po tym wszystkim cesarz odwrócił się od Rzymu – który przecież kazał mu zdobyć Bóg, ukazując mu znak krzyża, tego Rzymu, w którym po dziś dzień stoi jego łuk triumfalny – i przeniósł stolicę do nowego miasta. Miasto owo założył w dniu 8 listopada 324 roku na miejscu starego Bizancjum i odtąd miało ono nosić jego imię (choć obecnie nie ma w nim nawet śladu po Konstantynie), stając się źródłem niezgody, a w końcu trwającej po dziś dzień kościelnej schizmy. Niewiele popełnionych w historii zbrodni rzuciło swój cień na tak wiele lat, jak stało się to w przypadku popełnionego przez Konstantyna mordu sądowego na własnym synu i prawdopodobnej egzekucji żony w roku 326[18].

---

[17] *Ibid.,* s. 204-216; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 219-221; G.P. Baker, *Constantine the Great and the Christian Revolution*, New York 1931, 1967, s. 243-257; L.B. Holsapple, *Constantine the Great*, New York 1942, s. 285-301. *Webster`s New Biographical Dictionary* (Springfield 1983, s. 344) podaje rok 289 jako datę urodzenia Fausty. Alternatywna teoria, mówiąca o tym, że Kryspus został oskarżony o bunt i zdradę, jest prawdopodobna, lecz nie wyjaśnia przyczyny, jaka spowodowała wprowadzenie przez Konstantyna w roku 326 nadzwyczajnych praw dotyczących przestępstw seksualnych ani też nie odpowiada na pytanie, dlaczego chrześcijańscy historycy przez stulecia całkowicie wyciszali całą tę sprawę, zapewne obawiając się, że jakakolwiek próba usprawiedliwiania kogokolwiek musiałaby wywołać trudny do wyobrażenia skandal. Zdrada, jakiej dopuszczał się syn wobec ojca nie była ani niczym nieznanym, ani niczym niezwykłym w Cesarstwie Rzymskim, lecz odsłanianie kulis takiej sprawy w wyraźny sposób pokazywałoby, że chrześcijanie są również grzesznikami. Wyczuwa się, że w przypadku wydarzeń 326 roku mamy do czynienia z czymś o wiele gorszym i strasznym niż zwyczajna sprawa polityczna. Choć prawdą jest, że późniejsza historia o tym, jak to Fausta doniosła cesarzowi, iż była seksualnie molestowana przez Kryspusa czy też, że odpowiedziała na jego zaloty, nie jest wprost wymieniana jako powód wprowadzenia w 326 roku praw, w których mowa jest raczej o uwodzeniu dziewic niż o cudzołóstwie, Fausta mogła przecież oskarżyć Kryspusa jedynie o próbę uwiedzenia, przekonując jednocześnie Konstantyna, że nie popełniła cudzołóstwa z jego synem. Najnowsze ustalenia dokonane przez Barnesa dostarczają solidnego poparcia na rzecz zastosowanej tu rekonstrukcji faktów, jakkolwiek on sam nie poszedł tym śladem. Twierdzi on, że „w roku 326 Kryspus rezydował w Trewirze, więc daleko od macochy, która przebywała na dworze cesarskim w Konstantynopolu, a wprowadzone wówczas prawa dotyczące sfery seksualnej zostały w sposób logiczny wydedukowane z zasad chrześcijańskiego ascetyzmu" (*op.cit.*, s. 220). Lecz tak naprawdę w roku 326 Kryspus i Fausta byli razem z Konstantynem w Nikomedii i razem z nim podróżowali stamtąd do Rzymu (Smith, *op.cit*., s. 205). Jeśli zaś chodzi o to, że ustanowione prawa były wydedukowane z „chrześcijańskich zasad", to wystarczy przypomnieć sobie słowa wypowiedziane przez Chrystusa do kobiety przyłapanej na cudzołóstwie i jej oskarżycieli. Prawa dotyczące sfery seksu wprowadzone w roku 326 przez Konstantyna były trudne do pogodzenia z tym, czego nauczał jego Mistrz. Zostały one wprowadzone w kwietniu, podczas gdy Kryspus umarł w lipcu. Nie znamy dokładnej daty jego śmierci, ale równie dobrze mógł to być kwiecień. Konstantyn prawdopodobnie wydał owe dekrety po wstrząsie, jakiego doznał, gdy usłyszał to, co Fausta powiedziała mu na temat Kryspusa i kiedy on w to wszystko uwierzył.

[18] Smith, *Constantine*, s. 204, 217-229; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 212, 221. Równocześnie jednak, przed opuszczeniem Rzymu w roku następnym (327), Konstantyn dokonał dwóch rzeczy, mających dla chrześcijaństwa znaczenie nieprzemijające: położył fundamenty pod Bazylikę św. Piotra na Wzgórzu Watykańskim, w miejscu jego męczeństwa i grobu, oraz – prawdopodobnie- także fundamenty pod budowę kościoła św. Pawła Za Murami, na miejscu, gdzie Apostoł poniósł męczeńską śmierć (Smith, *op.cit.,* s. 214). Barnes utrzymuje, że po roku 324 Konstantyn powziął zamiar, by jego nowe miasto nad Bosforem stało się „nowym Rzymem", czyli nową stolicą Imperium. Jednakże Smith odrzuca tę tezę (Smith, *op.cit.*, s. 204). Jakiekolwiek tego rodzaju zamiary przed tragedią z roku

Cesarzowa Helena, choć miała już wówczas blisko osiemdziesiąt lat, udała się na pielgrzymkę do Jerozolimy (prawdopodobnie było to w roku 327); pielgrzymkę, która być może została podjęta w charakterze ekspiacji za grzechy jej cesarskiego syna. Hozjusz z Kordoby, duchowy doradca Konstantyna i jego pierwszy nauczyciel chrześcijańskiej wiary, który przypuszczalnie bezskutecznie usiłował wymóc na nim pohamowanie gniewu i wybaczenie, przynajmniej w przypadku Kryspusa, a być może i Fausty – tym razem całkowicie znika z dziejowej sceny. Dopiero po siedemnastu latach, gdy sam Konstantyn już od sześciu lat spoczywa w grobie, pojawia się w starożytnych źródłach wzmianka o słynnym wyznawcy z Kordoby[19]. Tymczasem w Jerozolimie biskup Makary rozpoczął przygotowania terenu wokół Golgoty i Grobu Pańskiego pod budowę wielkiego kościoła, która została postanowiona przez Konstantyna jeszcze podczas obrad Soboru Nicejskiego. Dwa wieki wcześniej cesarz Hadrian zbudował na Golgocie świątynię Wenus i zasadził „święty gaj", by zapobiec uprawianiu w tym miejscu chrześcijańskiego kultu – podobnie jak na miejscu dawnej Świątyni zbudował świątynię Jowisza, by położyć kres religii żydowskiej. Paradoksalnie, czyn ten sprawił, że Golgotę łatwo było zidentyfikować. Gdyby nie to, jej lokalizacja łatwo poszłaby w zapomnienie po tym, jak chrześcijan pochodzenia żydowskiego zastąpili ci, którzy nawrócili się z pogaństwa, gdyż po stłumieniu przez Rzymian powstania Bar-Kochby, Żydom (niezależnie od tego, czy byli wyznawcami judaizmu, czy chrześcijanami) nie wolno było mieszkać w Jerozolimie i jej okolicach. Przybycie cesarzowej przyspieszyło prace, a ona sama skoncentrowała swoje modlitwy i wysiłki na, zdawałoby się, niemożliwym celu: znalezieniu namacalnego dowodu zbawienia – pozostałości krzyża, na którym umarł Chrystus[20].

Gdy zdejmowano go z krzyża, jego ciało przybite było do poprzecznej belki, którą On sam i Szymon Cyrenejczyk dźwigali na szczyt Kalwarii. Nie dysponujemy żadnym wiarygodnym przekazem ani tym bardziej dowodem na to, że owa belka w ogóle się zachowała. Wydaje się wyjątkowo wątpliwe, by w ów przerażający, pierwszy w historii dzień Wielkiego Piątku, komukolwiek przyszedł do głowy

---

326 wydają się nieprawdopodobne. Mimo wszystko, Konstantyn był mówiącym po łacinie, zorientowanym na Rzym człowiekiem Zachodu. To właśnie u bram Rzymu odniósł swoje największe zwycięstwo, uważane za cudowną interwencję Boga, po tym, jak ledwie uszedł z życiem ze swej cesarskiej stolicy, Nikomedii. Co więcej, przez całych jedenaście lat po zwycięstwie pod Saxa Rubra rezydował w tym mieście, nie okazując najmniejszych oznak niezadowolenia. W końcu warto pamiętać o tym, że podczas trwania obrad Soboru w Nicei ani Konstantyn, ani też nikt inny spośród obecnych nie poczynił najmniejszych kroków w kierunku uzyskania specjalnego statusu dla biskupa Bizancjum, Aleksandra, który w przyszłości miał zostać pierwszym biskupem Konstantynopola, choć jednocześnie uczyniono wiele, by uzyskać specjalny status dla patriarchalnych stolic Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy, podobnie jak dla Rzymu (Barnes, *op.cit*., s.218-219).

19 Holsapple, *Constantine*, s. 291-294.; Smith, *Constantine*, s. 207-210; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 221; E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, A.D 312-360*, Oxford 1982, s. 33-35; J. Wordsworth, *Constantius I* [w:] *DBC*, t. I, s. 630; H. Leclercq, *Helène* [w:] *Dictionnaire d`archéologie chrétienne et de liturgie* (dalej jako *DACL*), t. VI (2), s. 2126-2135; De Clercq, *Ossius,* s. 282-289.

20 L. de Combes, *Études sur les Souvenirs de la Passion; La Vraie Croixperdueet retrouvée*, Paris 1902, s. 138-139, 144-149; A. Fortescue, „Jerusalem". [w:] *Catholic Encyclopedia*, t. VIII, 1913, s. 356-357. Zob. również t. I., rozdz. XIX niniejszej pracy.

pomysł przechowania jej jako relikwii dla przyszłych pokoleń chrześcijan, skoro sama przyszłość zdawała się czymś trudnym do wyobrażenia (zupełnie inne mogło być nastawienie uczniów do Całunu, znalezionego po Zmartwychwstaniu). Rzymianie na ogół pozostawiali na miejscu pionowe słupy, na które wciągali kolejnych skazańców przymocowanych do poprzecznej belki, lecz pamiętajmy o tym, że w przypadku Jezusa, na szczycie pionowego słupa przymocowana była tabliczka z ustalonym przez Piłata napisem w językach łacińskim, greckim i hebrajskim: „Jezus Nazareński Król Żydowski". Tak więc, albo pozostawiono ów słup, usuwając tabliczkę z napisem, albo usunięto słup razem z tabliczką, co zapewne stało się na polecenie arcykapłana i jego otoczenia z obawy przed tym, by przedmioty te nie posłużyły do agitacji wśród ludu (podobne obawy wiązały się z pochówkiem Jezusa). Jeśliby słup, stanowiący część Jezusowego krzyża, został usunięty wraz z tabliczką, z pewnością wrzucono by go do znajdującej się nieopodal rozpadliny, gdzie lądowały wszelkie odpadki związane z egzekucjami.

Wygląda na to, że tak właśnie się stało, ponieważ w trakcie nadzorowanych przez cesarzową Helenę i biskupa Makarego poszukiwań, odkryto głęboko zakopaną tabliczkę, wciąż przytwierdzoną do słupa bądź spoczywającą nieopodal tego, co wkrótce zaczęto otaczać czcią jako relikwię Krzyża Pańskiego. Wszelako sam fakt, iż – jak się wydaje – istniały wątpliwości co do tego, który ze znalezionych fragmentów jest prawdziwym Krzyżem Chrystusa, świadczy o tym, że przez stulecia, jakie upłynęły od Ukrzyżowania, tabliczka odłączyła się jednak od słupa, do którego nie była też przytwierdzona poprzeczna belka. Tak czy inaczej, w ciągu następnych dwudziestu lat fragmenty tego, co dzięki cudownemu uzdrowieniu cesarzowa zidentyfikowała jako prawdziwy Krzyż Pański, zostały rozesłane do miejsc tak odległych jak Afryka czy Rzym. Tabliczka z napisem została odesłana do Rzymu, gdzie urządzono dla niej relikwiarz w kościele Świętego Krzyża[21].

[21] Combes, *La Vraie Croix, s.* 150-201; H. Thurston, *Relics, Authentic and Spurious*, „The Month" CLV (1930), s. 420-429. Zobacz także t. I rozdz. XVI niniejszej pracy. Combes w swoim skądinąd znakomitym dziele prezentującym zagadnienie odnalezienia oraz autentyczności Krzyża Pańskiego, książce, która wydaje się kompletnie zapomniana (autor nigdy nie widział, by ją cytowano, a odnalazł ją jedynie dzięki wpisaniu hasła „Helena" w wyszukiwarce katalogowej Biblioteki Kongresu USA), w ogóle nie wspomina o prawdopodobnym rozdzieleniu ramion krzyża. Pomimo tego, praca Combesa zawiera szereg zdecydowanych odpowiedzi na zazwyczaj wysuwane wątpliwości, dotyczące przypisywanemu Helenie odkryciu Krzyża Pańskiego (jak na przykład te wysuwane w Butler, Thurston, Attwater, *Lives of the Saints*, pod redakcją H. Thurstona i D. Attwatera. Westminster, 1956, t. II, s. 220-223, oraz przez Hunta w książce *Holy Land Pilgrimage*, s. 37-38). Argumentem, który zrodził dwa najważniejsze zastrzeżenia jest milczenie: milczenie „pielgrzyma z Bordeaux", który przebywał w Palestynie w roku 333, lecz w opisie swej podróży w ogóle nie wspominał o krzyżu, oraz milczenie historyka Kościoła, Euzebiusza z Cezarei, który mniej więcej w tym samym czasie napisał swój panegiryk dotyczący osoby Konstantyna (panuje powszechna zgoda co do tego, że oświadczenie świętego Cyryla, biskupa Jerozolimy i następcy Makarego, pochodzące z roku 346 stwierdza, iż krzyż został odnaleziony w tym czasie). Combes twierdzi, że Pielgrzym z Bordeaux był bardzo kiepskim obserwatorem, który opisał Jerozolimę jako miasto leżące w gruzach od czasu oblężenia przez Rzymian w roku 70 po Chrystusie (co oczywiście nie było prawdą, ponieważ wiemy, że Hadrian prawie kompletnie ją odbudował), twierdził że źródło w Siloe nie wytryskiwało w niedziele i nie wspomniał ani słowem o dwóch miejscach, gdzie święte drzewo mogło być przechowywa-

Prawdopodobnie sam Konstantyn nie brał w tym wszystkim udziału. Jego uwaga była całkowicie skoncentrowana na wznoszeniu na europejskim brzegu Bosforu nowej stolicy, która została oficjalnie poświęcona 11 maja roku 330.

Wcześniej, trzy miesiące po zamknięciu soboru w Nicei, a jeszcze przed mordami popełnionymi na synu i małżonce, Konstantyn, otrzymawszy mocny dowód na to, że zgoda Euzebiusza z Nikomedii na Credo Nicejskie nie była szczera, usunął go z urzędu i skazał na zesłanie do Galii. Nieco później, prawdopodobnie w roku 328, sprowadził go z powrotem do Nikomedii. Był to prałat, którego warto było mieć przy sobie na dworze: nie był zbytnio obciążony moralnymi skrupułami, zawsze gotów, by na to i owo przymknąć oko. Poza tym był faworytem cesarskiej siostry. Sam imperator bardzo szybko dostał się pod jego subtelny, dyskretny wpływ[22].

---

ne w oczekiwaniu na dokończenie budowy nowej bazyliki: Kościele Wieczernika i istniejącym kościele parafialnym. Jeżeli zaś chodzi o Euzebiusza, Combes sugeruje iż przyczyną pominięcia przez niego kwestii odnalezienia krzyża była jego osobista niechęć do wizerunków i relikwii, jednocześnie cytując fragmenty listu Konstantyna do biskupa Jerozolimy Makarego, zamieszczonego w Euzebiuszowym żywocie Konstantyna, w którym cesarz wspomina o odkryciu pod ziemią „pamiątki najświętszej męki" odkrytej dzięki „cudowi". Zwyczajowemu kojarzeniu tych słów z odkryciem Grobu Pańskiego Combes przeciwstawia doskonałe argumenty, jak chociażby ten, że grób Chrystusowy jest bardziej pamiątką Jego Zmartwychwstania niż Jego Męki, co zresztą możemy znaleźć u wczesnochrześcijańskich pisarzy, oraz że jego wykopanie w miejscu, które byłoby znane, trudno uznać za cud, podczas gdy za taki mogłoby uchodzić znalezienie prawdziwego Krzyż Pańskiego. Począwszy od lat dziewięćdziesiątych po Chrystusie w zachowanych pismach chrześcijańskich osoba Heleny była w szczególny sposób wiązana ze sprawą odnalezienia Krzyża Pańskiego, a zatem skoro od samego wydarzenia upłynęło mniej więcej siedemdziesiąt lat, czas, jaki upłynął od samego wydarzenia do jego opisania mieści się w granicach ludzkiej pamięci (Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, s. 40-43 – choć Hunt gwałtownie zaprzecza, jakoby Helena miała z tym cokolwiek wspólnego). Najmocniejszym dowodem pozostaje przymocowana do krzyża tabliczka z napisem, której fragment po dziś dzień przechowywany jest w rzymskim kościele Świętego Krzyża. Fragment ów wytarty i zjedzony przez korniki jest zaledwie małym kawałkiem zawierającym kilka liter lecz dawne relacje stwierdzają, że słowa Jezus Nazareński Król Żydowski napisane w językach: hebrajskim, greckim i łacińskim zostały napisane na sposób żydowski, to znaczy od prawej do lewej, a słowo „Nazareński" występujące w greckiej wersji napisano z błędem – dowód mocno przemawiający za tym, iż była to robota Żydów w służbie Piłata (por. Thurston, *op.cit.*). I choć nadal słyszy się, iż gdyby wszystkie fragmenty Krzyża Pańskiego, jakie przechowywane są w katolickich kościołach i relikwiarzach na całym świecie zebrać w całość, otrzymalibyśmy obiekt wielkości pancernika, to jednak staranne studia wykazały, że ogólna masa fragmentów czczonych jako cząstki Prawdziwego Krzyża równa nie więcej niż jednej trzeciej masy krzyża wysokiego na trzy metry z dwumetrową poprzeczką (Fernand Cabrol, „Cross and Crucifix" [w:] *Catholic Encyclopedia* t. IV, 1913, s. 531-532) lub zaledwie dwóm trzecim lub trzem czwartym masy samej dłuższej belki.

22 Louis Duchesne, *Early History of the Christian Church*, London 1912, t. II. s. 111-123; Hefele, *Councils*, t. I, s. 4-6; Jedin, Dolan (red.), *History of the Church*, t. II, s.29; Holsapple, *Constantine*, s. 290; Barnes, *Constantine and Eusebius,* s. 222. Artykuł J. Chapmana na temat Euzebiusza z Nikomedii, zamieszczony w *The Catholic Encyklopedia*, t.V, s. 623-625, zawiera bezlitosną analizę jego charakteru. Broniona przez Lietzmanna w jego książce *History of the Early Church* (t. III, s. 122-124) teza, jakoby pomysł przywołania Euzebiusza zrodził się w roku 327 na II Soborze Nicejskim, który rehabilitował Ariusza, została skutecznie skrytykowana przez Palanque`a w *Church in the Christian Roman Empire* (t. I, s. 112-115). Wniosek Barnesa, iż kościelne historie Rufina, Sokratesa, Sozomena, Teodoreta i Gelazjusza „nie mogą służyć za podstawę prawdziwego zrozumienia" tamtych wydarzeń, ponieważ wszystkie opierają się na wcześniejszej, zaginionej historii Gelazjusza

W tym samym roku w Aleksandrii zmarł biskup Aleksander, w związku z czym jego ulubiony diakon, który właśnie osiągnął wymagany kanonami wiek lat trzydziestu, został obrany jego następcą. Święty Atanazy – bo o nim tu mowa – był człowiekiem niewysokim i nieco przygarbionym, posiadał za to wspaniałą głowę, lekko rude włosy i brodę oraz błękitne oczy[23]. Był to największy umysł ówczesnego cesarstwa: posiadał wszystkie talenty potrzebne do sprawowania przywództwa duchowego, intelektualnego, a nawet politycznego. Była w nim prawdziwa ascetyczna świętość i głęboki, wolny od zawiści podziw dla tych, którzy posiadali te same cechy. Posiadał olbrzymi dar wymowy i lekkie pióro. W manierach czarujący, zręczny w dyspucie, uprzejmy, pełen poczucia humoru, nieugięty w obliczu niebezpieczeństwa, potrafiący z cierpliwością przetrwać trudne czasy. Wojowniczy duch, który poczytywał sobie za zaszczyt walczyć na każdym polu za prawdę Chrystusową, darzący głęboką miłością powierzony jego pieczy chrześcijański lud, za którą to miłość ów lud wdzięcznie mu odpłacał. Niewielu bardziej utalentowanych ludzi pojawiło się kiedykolwiek na tym świecie, a on sam naprawdę potrzebował każdego z darów, w jakie wyposażył go Bóg, ponieważ prawie cały, czterdziestopięcioletni okres jego biskupiej posługi upłynął pod znakiem „Atanazy przeciw światu". I dodać trzeba: po stronie wiary.

W roku 329, pierwszym pełnym roku swego urzędowania, przemierzył cały Egipt, nad którym, zgodnie z tradycją, patriarchat aleksandryjski rozciągał swą jurysdykcję. Dotarł do granic z ciągle jeszcze pogańską Etiopią, w Górnym Egipcie odwiedzał wspólnoty monastyczne, dopiero co utworzone przez św. Pachomiusza, którego wyświęcił na kapłana[24]. Prawdopodobnie podczas trwania tej generalnej wizytacji stało się coś, co zdawało się mieć na tyle niewielkie znaczenie, że sam Atanazy nawet przez chwile o tym nie pomyślał. W okolicach jeziora Mareotis, niedaleko od miejsca, w którym rozpoczyna się delta Nilu, w wiosce zbyt małej, by mogła mieć swój własny kościół, żył pewien człowiek imieniem Ischyras, świecki, który twierdził, że został wyświęcony na księdza przez niejakiego Colluthusa, kapłana, który podawał się za biskupa, choć nigdy nie otrzymał sakry, i o którym mówiono, że oferował święcenia za pieniądze. Schizma Colluthusa, choć nigdy

z Cezarei, który „pisał z pozycji zaangażowanej, tak by usprawiedliwić tryumf stronnictwa ortodoksyjnego, do którego należał" (*Emperors and Bishops*…, s. 53), jest jaskrawym przykładem postawy przesądnej u tego skądinąd solidnego i wiarygodnego historyka. Jak można cokolwiek powiedzieć na temat stanowiska, z którego pisał Euzebiusz z Cezarei, skoro nie posiadamy tekstu jego pracy ani nawet najmniejszego jego fragmentu? Nawet gdyby Barnes miał rację w kwestii Gelaziusza z Cezarei, to w jaki sposób potrafiłby usprawiedliwić odrzucenie jego dzieła jako niewiarygodnego? Ortodoksyjne poglądy nie przeszkadzają chyba historykowi pisać prawdę? Aby podtrzymać swoje przekonanie, Barnes powinien był przedstawić dowody pochodzące z innych współczesnych dokumentów, *sprzecznych* z relacjami wymienionych powyżej historyków Kościoła, nie zaś opierać się wyłącznie na tym, że nie dysponujemy dokumentami z tamtych czasów, które mogłyby potwierdzić słuszność wszystkiego, co twierdzili – zwłaszcza jeśli Barnes sam przyznaje, że posługiwali się oni w swych pracach współczesnymi dokumentami.

[23] Robertson, *Athanasius*, s. XIX, XXXVII; W.T. Walsh, *Saints in Action*, New York 1961, s. 178.

[24] Robertson, *Athanasius*, s. XXXVII.

nie przybrała większych rozmiarów, na chwilę znalazła przytulisko w wiosce Ischyrasa, gdzie schizmatycka społeczność składała się dokładnie z siedmiu osób, w większości krewnych Ischyrasa, który od czasu do czasu „odprawiał mszę" w domu należącym do kogoś z owej siódemki. Usłyszawszy o tym, Atanazy posłał tam kapłana imieniem Makariusz, by nakazał Ischyrasowi zaprzestanie tego typu praktyk. Ten zastał Ischyrasa chorego w łóżku, przekazał mu wiadomość od biskupa, po czym opuścił tę miejscowość[25].

Gdy po latach historia ta, za sprawą ariańskich propagandystów, została znacznie rozbudowana i przekręcona, przybrała charakter ponurej bajdy o tym, jak to Atanazy osobiście wtargnął do bazyliki, w której Ischyras odprawiał mszę, przewrócił ołtarz, rozbił trzymany właśnie przez Ischyrasa kielich i – co w jasny sposób miało sugerować świętokradztwo – rozlał Krew Pańską po posadzce[26]. Mniej więcej w tym samym czasie, gdy Atanazy podróżował po Egipcie, Euzebiusz z Nikomedii wysłał do niego utrzymane w charakterze ultimatum wezwanie, by przywrócił Ariusza i jego zwolenników do pełnej komunii z Kościołem. Atanazy odmówił, ponieważ Ariusz nie uczynił najmniejszego gestu, który wskazywałby na nawrócenie i uznanie doktryny ustalonej w Nicei[27]. Euzebiusz udał się zatem do Konstantyna, od którego uzyskał dokument, w którym cesarz nakazywał Atanazemu co następuje:

> Zapewnij swobodny dostęp tym, którzy zechcą powrócić do Kościoła, gdyż jeśli dowiem się, że czynisz przeszkody komukolwiek, kto prosi o przyjęcie do wspólnoty Kościoła, natychmiast wyślę kogoś, kto z mego rozkazu pozbawi cię urzędu[28].

Okazując cierpliwość, Atanazy wytłumaczył Konstantynowi (który – póki co – sam nie był przecież jeszcze chrześcijaninem!), co znaczy być członkiem Kościoła[29]. Zdaje się, że cesarza przekonała argumentacja biskupa, ponieważ w piśmiennictwie z tamtego okresu nie pojawiają się już wzmianki o cesarskim rozkazie. Jednakże samo jego wydanie, choć nie był stosowany w praktyce – wyraźnie ukazuje zmianę, jaka zaszła w postawie samego Konstantyna, który z początku myślał o tym, jak służyć Kościołowi, by później przyjąć pozycję tego, który Kościołem rządzi. Taka właśnie postawa miała odtąd przez następne trzydzieści dwa lata charakteryzować rządy jego samego i jego synów. Chwilowo pohamowany w swych zapędach, Euzebiusz z Nikomedii skierował swą uwagę na Antiochię.

Św. Eustacjusz, biskup tego niespokojnego miasta, objął urząd dzięki decyzji synodu, któremu przewodniczył Hozjusz z Kordoby – o czym będzie jeszcze mowa – a który to synod odbył się zaledwie dwa czy trzy miesiące przed rozpoczęciem obrad Soboru Nicejskiego, po gwałtownych zamieszkach, do jakich tam doszło po

---

25 *DCB*, t. III, s. 302.

26 Robertson, *Athanasius,* s. XXXVIII; Walsh, *Saints in Action*, s. 187-188.

27 Athanasius, *Apologia contra Arianos*, 59.

28 *Ibid.*

29 *DCB*, t. I, s. 184; Barnes, *Constantine and Eusebius,* s. 231.

śmierci jego poprzednika. Sam Eustacjusz znany był nie tylko jako zdecydowany przeciwnik Ariusza, lecz również jako wróg nauczania Orygenesa, cieszącego się szerokim uznaniem, lecz równocześnie teologicznie podejrzanego intelektualisty i wyznawcy, żyjącego w poprzednim stuleciu, oraz Lukiana z Antiochii, męczennika z okresu Wielkiego Prześladowania, o którym można by powiedzieć to samo. W okresie bezpośrednio po Soborze Nicejskim, a zwłaszcza po powrocie Euzebiusza z Nikomedii z zesłania, antiocheńscy zwolennicy Orygenesa utworzyli wspólny front z arianami.

Przełomowy moment nadszedł wówczas, gdy sześciu najbardziej obiecujących uczniów lukianistycznej szkoły antiocheńskiej przedstawiono Eustacjuszowi, który odmówił udzielenia im święceń. Wszyscy oni w późniejszym czasie zostali biskupami ariańskimi, i to jednymi z najgorszych w swoim rodzaju[30]. W Antiochii wybuchły ostre walki frakcyjne. Sami arianie cieszyli się niewielkim poparciem, lecz gdy połączyli się z lukianistami i orygenistami, którzy byli bardzo popularni w Syrii i Palestynie, utworzyli silny alians, który zyskał poparcie biskupa i historyka Kościoła, Euzebiusza z Cezarei (nie mylić z Euzebiuszem z Nikomedii!), najbardziej po Eustachiuszu wpływowego biskupa w całym regionie.

Dokładnej kolejności wydarzeń nie da się ustalić na podstawie fragmentarycznych relacji, jakie zachowały się do naszych czasów, lecz w jakimś momencie trwania kryzysu antiocheńskiego, zebrał się synod biskupów – przeciwników Eustachiusza (prawdopodobnie pod przewodnictwem obydwu Euzebiuszów) i ogłosił jego depozycję. Zatwierdzenie podjętych przez synod decyzji przez Konstantyna (teraz konieczne ze względu na to, iż cesarz postanowił osobiście rozstrzygać sprawy wewnątrzkościelne) uzyskano w ten sposób, że oskarżono Eustachiusza o głoszenie oszczerstw pod adresem cesarzowej Heleny, czcicielki Lukiana, którego grobowiec znajdował się w jej rodzinnym mieście. Eustacjusz został zesłany do Tracji, zaklinając swych zwolenników, by nie odłączali się od Kościoła, dokonując schizmy w jego imieniu, choć niektórzy i tak to zrobili.

Tymczasem nie było zgody co do tego, kto powinien zająć zwolnione przez niego miejsce. Euzebiusz z Cezarei odmówił przeniesienia do Antiochii, więc tymczasowo rządy sprawowało po kolei trzech biskupów, zanim w 333 roku konsekrowano Flacillusa, który sprawował swój urząd przez wiele lat[31]. W Egipcie

---

[30] R.V. Sellers, *Eustathius of Antioch and His Place in the Early History of Christian Doctrine*, Cambridge 1928, s. 28-38; *DCB*, t. III, s. 748-749.

[31] Sellers, *Eustathius of Antioch*, s. 39-51; *DCB* II,525. W artykule zatytułowanym *The Fall of Euststhius of Tanioch* („Journal of Theological Studiem", XLIX (1948), s. 27-35) H. Chadwick przedstawił szczegółowo dopracowany argument na poparcie tezy, że Eustacjusz został pozbawiony urzędu już w roku 326, a więc w rok po Soborze Nicejskim. Opiera się on na serii poszlak dotyczących kariery mało znanego biskupa Gazy, Asklepiusza (Asklepasa) i wielce wątpliwym przypuszczeniu, iż wypowiedź Eustacjusza dotycząca cesarzowej Heleny (jeśli w ogóle jest to prawdą), musiała mieć miejsce w trakcie trwania jej pielgrzymki do Palestyny bądź mniej więcej w tym właśnie czasie. Popiera go Barnes, z tym że przesuwa datę depozycji biskupa na rok 327 (*Emperor and Bishops*…, s. 60.) Choć ze względu na drastyczny charakter posunięcia, wymagającego czasu, potrzebnego arianom na otrząśnięcie się po klęsce, jaką ponieśli w Nicei, bardziej prawdopodobną wydaje się być data

arianie połączyli się z nieliczną, aczkolwiek bardzo aktywną grupą schizmatycką – melecjanami, wywodzącymi się od biskupa, który w latach Wielkiego Prześladowania odmówił uznania jurysdykcji Piotra z Aleksandrii. Melecjusz już nie żył, lecz w charakterze przywódcy schizmy zastąpił go Jan Arkaph. Mając, dzięki wpływom Euzebiusza, pewność życzliwego przyjęcia na cesarskim dworze w Nikomedii, Arkaph wysłał tam czterech swoich uczniów, zaopatrzywszy ich w pisma zawierające szereg oskarżeń skierowanych przeciwko Atanazemu, który zimą roku 333 został wezwany na dwór celem udzielenia na nie odpowiedzi[32]. Wtedy to właśnie po raz pierwszy została upowszechniona sprawa owego mitycznego „rozbitego kielicha" Ischyrasa, wsparta skargami, że Atanazy nałożył na lud daninę w postaci płóciennych koszul i że miał dać złoto człowiekowi podejrzewanemu o zdradę. Atanazy – zawsze przekonujący w bezpośrednim kontakcie z cesarzem, a w tym przypadku dodatkowo wsparty absurdalnością stawianych mu zarzutów – skutecznie odparł wszystkie z nich, uzyskując dodatkowo od cesarza wyrazy poparcia na piśmie. Gdy Ariusz zagroził utworzeniem odrębnego kościoła w przypadku nieprzywrócenia go do pełnej komunii, Konstantyn w mocnych słowach potępił zarówno jego samego, jak i jego teologię, choć list kończył się zachętą do przybycia na dwór, w celu – o ile to możliwe – szukania pojednania. Jeśli zaś chodzi o Ischyrasa, to oświadczył on pisemnie, że cała historia z „rozbitnm kielichem" jest zmyślona, a on sam potwierdził ją pod przymusem po tym, jak został pobity[33].

Po tym wszystkim arianie i ich sojusznicy wpadli w tak wielką złość, że wywołane przez nią wstrząsy odczuwano jeszcze przez wiele stuleci. Postanowili za wszelka cenę i wszelkimi metodami pozbyć się z Egiptu Atanazego. Doskonale wiedzieli o tym, że Konstantyn staje się coraz bardziej chwiejnym człowiekiem i że ponad wszystko pragnie spokoju (co jasno wynika z treści listu do Atanazego, napisanego po jego procesie w 332 roku), co być może związane było z tym, iż poszukiwał on balsamu na ukojenie wyrzutów sumienia. Postanowili więc bezustannie wywierać nań presję tak, że w końcu zgodził się na wygnanie Atanazego, chcąc po prostu mieć święty spokój. Zastosowano taktykę z rodzaju tych, która, jeśli jest cierpliwie kontynuowana przez wystarczająco dużą liczbę wpływowych ludzi, jest w stanie złamać każdego, z wyjątkiem najsilniejszych i najrozsądniejszych. A Konstantyn w tych późnych latach swego życia nie był ani jednym, ani drugim.

Tymczasem wrogowie Atanazego przystąpili do działania, oskarżając go o uprawianie czarów. Arseniusz z Hypsele, schizmatycki, melecjański biskup z Afryki, zgodził się być „frontmanem" w tej sprawie. Opuścił Hypsele i ukrył się

330-331. Większość historyków Kościoła w przeszłości przyjmowała rok 330 lub 331 jako datę depozycji Eustacjusza i większość czyni to nadal (choćby Jedin i Dolan w *History of the Church*, t. II, s. 30), lecz możliwa jest każda opcja po powrocie biskupa Euzebiusza do Nikomedii, co miało miejsce w roku 328.

[32] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire,*t. I, s. 120; De Clercq, *Ossius*, s. 267.

[33] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 120-121; *DCB*, t. III, s. 302; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 232-234. Zarówno tekst Ischyrasowego odwołania oskarżeń jak i jego apologię można znaleźć w dziele Atanazego zatytułowanym *Apologia contra Arianos* 63-64.

w melecjańskim klasztorze, podczas gdy spiskowcy rozsiewali plotkę, że Atanazy zabił go, po czym odciął mu prawą dłoń, by wykorzystać ją do praktyk magicznych. Ponownie zaalarmowany Konstantyn nakazał swojemu przyrodniemu bratu Dalmacjuszowi zbadać całą sprawę, lecz Atanazy, który pomimo całej złości swych wrogów, cieszył się olbrzymim poparciem w Egipcie, pierwszy odkrył prawdę. Zaufany diakon wytropił domniemaną ofiarę mordu w jej kryjówce. Po tym wszystkim Arseniusz uciekł w górę Nilu, a następnie morzem do Tyru w Fenicji, lecz przełożony klasztoru, w którym się ukrywał, w obecności gubernatora wyznał całą prawdę. Zaraz potem napisał pełen trwogi list do Jana Arkapha z ostrzeżeniem, że cały spisek ujrzał światło dzienne.

W tym czasie przebywający w Tyrze Arseniusz, z początku usiłujący zaprzeczać, że jest tym, kim był, w końcu zmuszony był wyznać prawdę, po czym zarówno on sam, jak i Jan, przeprosili Atanazego i podporządkowali się jego władzy. Uczynili to wszakże nieszczerze, ponieważ nigdy nie zaprzestali swych knowań. Arseniusz ponownie ukrył się w Tyrze. Sprawa z „rozbitym kielichem" Ischyrasa po raz kolejny pojawiła się na forum publicznym, choć przecież on sam wycofał się z tego i to w dodatku na piśmie[34]. W międzyczasie Ariusz przybył na dwór cesarski, złożył dwuznaczne wyznanie wiary i poprosił Konstantyna o pośrednictwo w formalnym pojednaniu z Kościołem. Z tego też właśnie powodu, a także by ponownie rozpatrzyć wnoszone przeciwko Atanazemu skargi, za poduszczeniem Euzebiusza z Nikomedii w lipcu 335 roku zebrał się synod w Tyrze. Z sześćdziesięciu biorących w nim udział biskupów, przypuszczalnie wyznaczonych osobiście przez Euzebiusza, prawie wszyscy byli wrogo nastawieni do Atanazego i innych obrońców Nicei. Nie był to synod ekumeniczny*, nie był na nim reprezentowany stary oraz niezabierający głosu papież Sylwester i w ogóle tylko dwóch biskupów reprezentowało łaciński Zachód: Ursacjusz** i Walens*** z Illyricum, obydwaj arianie, „nawróceni" na arianizm przez samego Ariusza podczas jego pobytu na zesłaniu w Galii. Żaden z biskupów egipskich nie został dopuszczony do głosowań[35]. Od początku do końca synod w Tyrze nie był niczym innym, jak sądem nad Atanazym, choć nigdy nie ustalono, kto i gdzie nadał zgromadzonym nań biskupom (podobnie jak ich poprzednikom, usiłującym obalić Eustacjusza z Antiochii) prawo sądzenia człowieka, zajmującego jeden z pierwszych urzędów w całym chrześcijaństwie. Ani razu nie powołano się na papieża. Atanazy, który wziął udział w tym synodzie jedynie na wyraźny rozkaz Konstantyna, nigdy nie uznał nad sobą jego jurysdykcji w sprawach kościelnych[36]. Zaraz na początku obrad, przy zapierającej dech pogardzie dla dopiero co ustalonych

---

[34] Robertson, *Athanasius*, s. XXXVIII-XXXIX; Palanque, *Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s. 122-123; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 234-235.

* Czyli sobór.

** Ursacjusz z Singidunum (obecny Belgrad).

*** Walens z Mursy (obecnie Osijek).

[35] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s. 124-125.

[36] J. Chapman, *St. Athanasius and Pope Julius I*, [w:] *Studies on the Early Papacy*, New York 1928*,* s. 51-53

faktów i udokumentowanej prawdy, przerażonym uczestnikom synodu okazano „dłoń Arseniusza", dołączając do tego pokazu znaną już historyjkę mordu i czarów, w które miał być zaangażowany Atanazy. Jednak ten ostatni był tak samo pomysłowy, jak jego przeciwnicy. Arseniusz, który nie potrafił zbyt dobrze się ukrywać, został ponownie odnaleziony w Tyrze. Atanazy postawił go przed obliczem synodu, okrytego szczelnie zasłaniającą go tkaniną, po czym zapytał, czy ktokolwiek z obecnych zna Arseniusza. Gdy kilku udzieliło odpowiedzi twierdzącej, Atanazy odsłonił jego twarz[37]. „Czy ten człowiek, to prawdziwy Arseniusz? – pytał – Czy to ten sam, którego zamordowałem? Czy to ten, którego zamordowawszy, okaleczyłem, odcinając prawą dłoń?". Po tych słowach ściągnął tkaninę okrywającą dłonie Arseniusza. Obydwie były na swoim miejscu.

„Niech nikt nie szuka trzeciej dłoni – ironicznie zakończył swoje wystąpienie Atanazy – albowiem człowiek otrzymał od swego Stwórcy jedynie dwie i ani jednej ponad to"[38]. Pozostał jeszcze Ischyras i jego kielich. Ischyras, skuszony obietnicą biskupstwa, pojawił się na synodzie i oświadczył, że kielich został naprawdę rozbity przez Atanazego. Pokazywał nawet coś, co – jak twierdził – było fragmentami owego kielicha. Ponadto inni egipscy schizmatycy uskarżali się na złe traktowanie z strony Atanazego[39]. W sierpniu do regionu Maredis w Egipcie została wysłana specjalna komisja dochodzeniowa celem przeprowadzenia śledztwa w sprawie afery z kielichem. Złożona była z samych zajadłych wrogów Atanazego, takich jak Ursacjusz i Walens. Komisja owa, posługując się groźbami, przemocą oraz fałszywymi świadectwami uzyskanymi przez Filagriusza, prefekta Egiptu, od Żydów i pogan za pomocą przekupstwa, przedłożyła raport potępiający Atanazego. Wkrótce jednak nadszedł list, podpisany przez większość duchowieństwa z Aleksandrii i okręgu Mareotis, w którym donoszono o przypadkach zastraszania składających zeznania oraz wyjaśniano, jak przedstawiał się stan faktyczny[40].

---

37 *DCB*, t. I, s. 185-186.

38 Theodoret, *Ecclesiastical History,* t. I, s. 28.

39 Hefele, *Councils*, t. II, s. 25; *DCB*, t. III, s. 302; Lietzmann, *History of the Early Church*, t. III, s. 133; H.I. Bell (red.), *Jews and Christians in Egipt; the Jewish Troubles in Alexandria and the Athanasian Controversy, Illustrated by Texts from Greek Papyri in the British Museum*, London 1924, s. 53-71. Bell, a za nim późniejsi autorzy (na przykład Palanque, *Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s.126-127) uważa jeden z papirusowych listów napisany przez Kaliksta, melecjańskiego mnicha bądź kapłana, prawdopodobnie niedługo przed synodem w Tyrze, za mocny dowód na prawdziwość oskarżeń o złe traktowanie, jakie melecjanie wnosili przeciwko Atanazemu. Podczas gdy w papirusie jest wspomniany incydent pobicia czterech melecjan przez pijanych żołnierzy towarzyszących „zwolennikom Atanazego", papirus ów opisuje również fakt uratowania innych melecjan przez trzeźwych żołnierzy z tego samego oddziału oraz zawiera tej oto treści wyznanie dowódcy: „Grzeszyłem i piłem tej nocy, gdy maltretowałem braci". O wiele łatwiej byłoby znaleźć jakieś prawdziwe skargi „Biskupa Dolnego Kraju", którego Atanazy „zamknął w mięsnej jatce" bądź siedmiu biskupów, których zmusił do opuszczenia kraju, lecz musimy pamiętając, że wszyscy oni byli schizmatyckimi biskupami, odrzucającymi autorytet Kościoła, którzy najprawdopodobniej usiłowali zagarnąć kościelną własność, co często czynili schizmatycy donatyści i heretycy na terenie Afryki.

40 Hefele, *Councils*, t. II, s. 23-24; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 237-238.

Atanazy wciąż szachował swoich wrogów, odparowując ciosy. Ci w końcu nie wytrzymali i nie byli w stanie dłużej ukrywać wściekłości. Biskupi, przywódcy dużych wspólnot chrześcijańskich, wraz ze swoimi poplecznikami, z wrzaskiem rzucili się na niepozornego, ale nieugiętego Atanazego, nazywając go bestią, czarownikiem i opętanym przez diabła, plując nań i grożąc rozerwaniem na strzępy. Udało mu się wszakże uciec, docierając nocą do portu w Tyrze, gdzie ukrył się na statku przewożącym drewno do Azji Mniejszej. Z miejsca, w którym wylądował, udał się piechotą do Konstantynopola, by odwołać się do cesarza[41].

W międzyczasie obradujący w Tyrze synod potępił go *in absentia* i ogłosił jego depozycję. Uczestnicy synodu w Tyrze, przenosząc obrady do Jerozolimy, dołączyli do większego grona biskupów, by wspólnie wziąć udział w poświęceniu Bazyliki Zmartwychwstania na Kalwarii. Był tam obecny sam cesarz, obchodzący trzydziestą rocznicę rządów na Zachodzie. Ten większy synod w Jerozolimie zatwierdził pojednanie z Ariuszem, przywracając go do wspólnoty Kościoła[42]. 6 listopada 335 roku Atanazy, napotkawszy cesarza podczas konnej przejażdżki, zatrzymał go i przedłożył swoją petycję. Konstantyn, raczej niechętnie wezwał biskupów, którzy potępili Atanazego na synodzie w Tyrze, by stawili się przed jego obliczem i usprawiedliwili swój czyn. Przybyło jedynie sześciu, w tym Ursacjusz i Walens, na czele z Euzebiuszem z Nikomedii. Nie powtórzono żadnego z oskarżeń wysuwanych na synodzie w Tyrze. Zamiast nich, wysunięto nowe, jakoby Atanazy miał się chełpić tym, iż mógłby powstrzymać transporty egipskiego zboża do Konstantynopola, od których nowa stolica była całkowicie uzależniona. Atanazy próbował przekonywać, że nie zamierzał ani nawet nie byłby w stanie tego uczynić. Euzebiusz z Nikomedii, który najprawdopodobniej sam wymyślił to nowe oskarżenie, przerwał mu, mówiąc: „Jesteś bogaczem i możesz zrobić, co tylko zechcesz"[43]. Konstantyn, mający już wystarczająco dużo kłopotów i napięć w Kościele, który wciąż usiłował kochać, ale do którego – póki co – sam nie należał, zesłał Atanazego do Trewiru w Galii i nakazał mu ruszać w drogę już następnego dnia. Nawet wstawiennictwo znanego w całym chrześcijańskim świecie egipskiego pustelnika, św. Antoniego, który wprowadzał młodego Atanazego w tajniki chrześcijańskiej wiary, nie zdołało skłonić cesarza do zmiany stanowiska[44].

Tymczasem, w ostatnim dniu 335 roku, zmarł w Rzymie papież Sylwester. Jego następca, Marek, sprawował swoje rządy przez zaledwie osiem miesięcy i tak

---

41 Palanque, *Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s. 127-128; G. Riciotti, *The Age of Martyrs*, Milwaukee 1959, s. 277; P. Peeters, *L Épilogue du Synode de Tyr en 335*, „Analecta Bollandiana", LXIII (1945), s. 131-140.

42 Hefele, *Councils*, t. II, s. 23-24; Barnes, w swej książce *Constantine and Eusebius* (s. 237-238) utrzymuje, że synod został przeniesiony z Tyru do Jerozolimy, przywrócił Ariusza, po czym na powrót przeniósł się do Tyru, gdzie ogłoszono depozycję Atanazego. Przyczyny owej depozycji były następujące: ucieczka, pogarda okazana synodowi, przeszkadzanie w dochodzeniach i – oczywiście – rozbicie Ischyrasowego kielicha.

43 Robertson, *Athanasius*, s. XI; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 239-240.

44 Palanque, *Church in the Christian Roman Empire,* t. I, s. 129-130; *DCB*, t. I, s. 181; Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 240.

naprawdę nic o nim nie wiemy[45]. W początkach roku 336, w którąś z niedziel, Ariusz miał zostać formalnie przyjęty na łono Kościoła podczas publicznej ceremonii, którą razem z przyjaciółmi zorganizował, zachęcany przez cesarza. Sędziwy biskup Aleksander opierał się do samego końca. Gdy jego opór nie zdał się na nic wobec dekretu cesarskiego, uciekł się do modlitwy. W sobotę poprzedzającą ową uroczystość modlił się, „by ta zbrodnia nie wydarzyła się, by herezja nie weszła do Kościoła wraz z Ariuszem". Tej samej nocy Ariusz, który miał już ponad osiemdziesiąt lat, zakończył nagle swój żywot i to w sposób wyjątkowo paskudny, co porównywano z opisywaną przez Ewangelistów śmiercią Judasza[46]. Sam Konstantyn miał przed sobą niewiele ponad rok życia. Zaraz po wielkanocnej mszy w 337 roku nagle się rozchorował. Niezwłocznie udał się do kościoła w Drepanum w Bitynii (Azja Mniejsza), mieście, w którym przyszła na świat jego matka, Helena. Tam wyznał swoje grzechy i został przyjęty w poczet katechumenów. Krótko przed dniem Zesłania Ducha Świętego, Euzebiusz z Nikomedii udzielił mu chrztu, a w sam dzień Zielonych Świątek cesarz zmarł[47]. W tym ostatnim roku swojego życia Konstantyn po raz ostatni przysłużył się chrześcijaństwu i ta właśnie przysługa rzuca jasny snop światła na jakże często spowite mrokiem ostatnie lata jego życia i panowania.

Prawdopodobnie gdzieś w 336 roku do nowej stolicy przybyli wysłannicy z gór Kaukazu. Wysłannicy zwali się Iberianami, a ich ojczyzna, nosząca w ich języku nazwę Kartli, znana jest dziś jako Gruzja. Położona była poza granicami cesarstwa, ponad żółtymi wzgórzami starożytnej Kolchidy, skąd Jazon przywiózł Złote Runo, gdzie rzeka Mtkavi na swojej drodze ku Morzu Kaspijskiemu wrzyna się cudownymi zakolami w majestatyczne góry[48]. Pompejusz wielki wraz ze swoją niezwyciężoną armią jeden jedyny raz wyjrzał na drugą stronę strzelistych turni. Niewielu greckich kupców trafiało w te niedostępne krainy. Dla znakomitej większości była to *terra incognita*, kraina barbarzyńców, których wojownicza szlachta na czele zastępów zbrojnego ludu częstokroć najeżdżała sąsiednie ziemie. Prawdopodobnie w roku

---

45 E.G. Weltin, *The Ancient Popes*, Westminster 1964, s.176-177.

46 Hefele, *Councils*, t. II, s. 32-34; *DCB*, t. I, s. 162. W artykule zatytułowanym *Paul of Constantinople* („Harvard Theological Review", XLIII (1950), s. 49-56) W. Telfer zakwestionował tradycyjnie przyjmowaną datę śmierci Ariusza, gdyż z dokonanej przezeń rekonstrukcji kariery biskupa Pawła wynika, że został on konsekrowany w roku 335, podczas gdy skądinąd wiemy, że wiekowy biskup Aleksander wciąż sprawował swój urząd w chwili śmierci Ariusza. Telfer argumentuje, że Ariusza nie było na synodzie w Jerozolimie, odbywającym się przy okazji poświęcenia Bazyliki Zmartwychwstania we wrześniu roku 335, kiedy to został formalnie przywrócony do wspólnoty Kościoła, i to akurat może być prawdą, lecz w żadnym wypadku nie może służyć za dowód, iż Ariusz miał zostać formalnie przyjęty do wspólnoty Kościoła *przed* akcją w tym kierunku, podjętą przez synod, jak twierdzi Telfer. Jest nadzwyczaj mało prawdopodobne, by jakikolwiek duchowny, choćby cieszył się łaską cesarską, ośmielił się przywrócić do wspólnoty Kościoła głośnego heretyka, jakim przecież był Ariusz, bez zgody synodu. Tak więc śmierć Ariusza nie mogła mieć miejsca wcześniej niż jesienią roku 335, a jeśli byłoby prawdą to, że najpierw starał się być przyjętym w Aleksandrii, a do Konstantynopola udał się jedynie dlatego, że natrafił tam na zbyt trudną do pokonania opozycję, wówczas zima roku 336 byłaby najbardziej prawdopodobna datą jego spektakularnego zgonu.

47 Holsapple, *Constantine*, s. 343-346;Smith,*Constantine*, s. 291, 197.

48 W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People*, New York 1932, 1971, s. 3-12.

325, tym samym, w którym odbył się Sobór Nicejski, jedna z takich grabieżczych drużyn razem z innymi jeńcami pojmała dziewczynę, której imię nie jest nam znane. Wspominając ją, teksty źródłowe nazywają ją po prostu Christiana, to jest „chrześcijańska kobieta", lub Nino, czyli „zakonnica"[49]. Łagodna i dobra, prowadząca czyste życie, dniami i nocami spędzająca godziny na modlitwie, Nino ściągnęła na siebie uwagę lokalnych kobiet, którym zaczęła opowiadać o Chrystusie. Wzywając Jego imienia, uzdrowiła królową z ciężkiej choroby, a gdy oferowano jej nagrodę, miała powiedzieć „Nie ja to uczyniłam, lecz Chrystus. On jest Synem Boga, Stworzyciela świata". Królowa opowiedziała mężowi, królowi Mirianowi III o chrześcijańskiej brance oraz o tym, co ta uczyniła i powiedziała. Król z początku nie uwierzył, lecz pewnego dnia, gdy przebywał akurat na polowaniu, słońce nagle ściemniało i to w samo południe (prawdopodobnie było to zaćmienie w dniu 17 lipca roku 334 i ono właśnie stanowi jedyny punkt odniesienia, pozwalający nam umiejscowić opisywane wydarzenia w czasie). Wtedy właśnie król złożył śluby, że zostanie chrześcijaninem, jeśli tylko Bóg Nino wskaże mu powrotną drogę do domu. Światło powróciło, a król spełnił swoje śluby. Nauczony przez Nino zasad wiary chrześcijańskiej zbudował kościół w Mtzkheta, głównym mieście Kartli, na miejscu, gdzie trzy stulecia później zbudowano katedrę. Następnie wysłał poselstwo do Konstantynopola, prosząc o przysłanie księży, co Konstantyn uczynił z radością. Gdy ci przybyli na miejsce, w początkach 337 roku, rodzina królewska i spora część mieszkańców Kartli przyjęła chrzest, a otaczane do tej pory kultem „święte drzewo" zostało ścięte. Biskup dla tego nowo schrystianizowanego kraju został konsekrowany w Antiochii. W roku następnym święta Nino zmarła, wypełniwszy misję, którą zlecił jej Chrystus[50]. Wiele stuleci później, w okresie tryumfów chrześcijaństwa w latach 1150-1225, Gruzja należała do największych chrześcijańskich państw świata[51].

Umierając, Konstantyn pozostawił trzech synów o wyjątkowo mylących imionach: Konstantyna (II), który, mając lat 21, objął rządy nad Galią, Hiszpanią i Brytanią, dwudziestoletniego Konstantynusa, któremu przypadł w udziale cały mówiący po grecku Wschód, i czternastoletniego Konstansa, który otrzymał Italię, Afrykę i prowincje naddunajskie. Konstantyn miał także dwu braci i siostrę. Obydwaj bracia natychmiast po jego śmierci zostali zamordowani, podobnie jak mąż siostry i trzej spośród bratanków. Jedynie dwaj najmłodsi bratankowie zostali oszczędzeni, gdyż nasłani przez królewskich mocodawców zabójcy wzdragali się przed rozlaniem krwi małoletnich chłopców[52]. Młodszy z nich miał lat sześć,

---

[49] *Ibid*., s. 42-51; J. Danielou, H. Marrou, *The Christian Centuries,* t. I: *The First Six Hundred Years*, New York 1964, s.285.

[50] C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington 1963, s. 374-377; P. Peeters, *Les Débuts du Christianisme en Georgie*, „Analecta Bollandiana", L (1932), s. 5-58; Butler, Thurston, Attwater, *Lives of The Saints*, t. IV, s. 563. Poszukując przekonujących dowodów na to, że Konstantyn naprawdę przejawiał zainteresowanie chrystianizacją ludów żyjących poza granicami Cesarstwa Rzymskiego – czemu częstokroć się zaprzecza – zajrzyjmy do pracy Normana H. Baynesa *Constantine the Great and the Christian Chuch*, London 1972, s. 25-29.

[51] Zobacz t. III niniejszej *Historii.*

[52] G. Ricciotti, *Julian the Apostate*, Milwaukee, 1960, s. 7-10.

czyli był w tym wieku, kiedy głębokie przeżycia, jakich się wówczas doświadcza, częstokroć mają wpływ na całe dorosłe życie człowieka. Chłopiec ów miał na imię Julian. Wychowywany na chrześcijanina, nigdy nie zapomniał, że to właśnie chrześcijanie z zimną krwią zamordowali mu ojca, brata, wujów i kuzynów. Będzie później nosił nadany mu przydomek „Apostata"[53]. Los Kryspusa i Fausty nie umknął niczyjej uwagi.

W roku 337 Kościół miał już nowego papieża, i to naprawdę wielkiego, Juliana I, wybranego w grudniu poprzedniego roku. Święty Atanazy, korzystając z powszechnej amnestii dla zesłanych biskupów, powrócił w listopadzie do Aleksandrii[54]. Jego pozycja wyglądała tak, że opuścił on Aleksandrię jedynie wskutek nacisków ze strony cesarza, podczas gdy jego wrogowie utrzymywali, że został zdeponowany zgodnie z kościelnymi kanonami przez synod w Tyrze, a zatem nie ma możliwości legalnego powrotu. Takie postawienie sprawy w sposób jasny i bezdyskusyjny domagało się wyjaśnienia kwestii autorytetu synodów. W tym wypadku ostatecznym posunięciem mogłoby być odwołanie się do Rzymu i papieża*. Nie uczynił tego Eustacjusz z Antiochii, ponieważ postanowił nie opierać się depozycji[55]. Tym razem uczynili to kapłan i dwaj diakoni reprezentujący synod, który zebrał się w Tyrze[56], oraz Atanazy, popierany przez synod złożony z ponad osiemdziesięciu biskupów egipskich[57]. Dołączył do nich Paweł, prawowierny biskup Konstantynopola, który zastąpił wielkiego Aleksandra, lecz po paru miesiącach został usunięty, by zrobić miejsce dla wszechobecnego Euzebiusza z Nikomedii, którego Konstancjusz, nowy cesarz wschodni, wyniósł na trzecie i największe stanowisko w jego życiu, będące celem wszystkich jego ambicji: biskupstwo stołecznego Konstantynopola[58]. Do odwołania, do którego uciekł się Atanazy, dołączyli Marcellus z Ancyry, Asklepios z Gazy i inni prawowierni biskupi Wschodu, przepędzeni ze swych stolic biskupich przez arian i euzebian[59]. Papież Julian zaprosił Atanazego do Rzymu i wyraził gotowość rozsądzenia sprawy pomiędzy

---

53 *Ibid*., s. 6, 10-11.

54 Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 135-136; 290.

* Teza całkowicie nieuzasadniona. Biskup Rzymu cieszył się powszechnym szacunkiem, lecz pozostałe patriarchaty nie uznawały nad sobą żadnej zewnętrznej jurysdykcji. Biskupowi Rzymu przyznawano honorowy prymat, ale nie uznawano go za głowę całego Kościoła, a zatem nie było mowy, by pozwolono mu mieszać się w sprawy innych patriarchatów (ciekawe, że Autor patriarchaty nazywa biskupstwami). Łatwo można sprawdzić, że jego jurysdykcji nie uznawali nawet tacy ludzie, jak św. Augustyn czy św. Ambroży z Mediolanu. Takie są fakty. Reszta jest już ideologią.

55 *DCB*, t. II, s. 383.

56 Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 136-137.

57 *Ibid*., s. 137.

58 Barnes, *Emperors and Bishops,* s. 66. Biskup Aleksander z Aleksandrii zmarł w roku 337, wkrótce po Konstantynie i na krótko został zastąpiony przez prawowiernego Pawła, a później, pod koniec roku, przez Euzebiusza z Nikomedii, który był biskupem nowej stolicy Imperium do swej śmierci, która prawdopodobnie nastąpiła w roku 341 (Kidd, *History of the Church*, t. II, s. 67,71; *DCB*, t. II, s. 367; Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 145.

59 Robertson, *Athanasius*, s. XLIII.

nim i jego zwolennikami a tymi, którzy ich oskarżali na zwołanym w tym celu synodzie[60]. Rzecz w tym, że wrogowie Atanazego nie mieli zamiaru uznać papieża za rozjemcę ani oczekiwać na jakieś posunięcia czy decyzje z jego strony. Cieszyli się względami samego cesarza (wschodniego) Konstancjusza i nie przeraził ich nawet dramatyczny w swej wymowie powrót św. Antoniego Pustelnika, który przybył do Aleksandrii w lipcu 338 roku [61], (jak zrobił to już raz w czasie trwania Wielkiego Prześladowania) tym razem, by ostrzec jej mieszkańców:

> Nie miejcie nic wspólnego z bezbożnymi arianami, gdyż nie ma wspólnoty pomiędzy światłem a ciemnością. Albowiem jesteście dobrymi chrześcijanami, podczas gdy oni twierdzą, że Syn Boży, Słowo Boże, jest bytem stworzonym, czym nie różnią się od pogan, którzy także czczą to, co stworzone, zamiast oddawać cześć Bogu Stwórcy. Lecz uwierzcie mi, że i samo Stworzenie zwraca się od nich, ponieważ zaliczają Stwórcę, Pana wszechrzeczy, przez którego wszystko się stało, do rzędu rzeczy, które mają swój początek [62].

Wspierany przez zbrojnych na czele z prefektem Filagriuszem – tym samym, który był odpowiedzialny za zastraszanie mieszkańców regionu Mareotis w Egipcie, przesłuchiwanych przez specjalnie posłaną tam komisję śledczą, mającą zbadać sprawę „rozbitego kielicha" Ischyrasa podczas trwania synodu w Tyrze (zastraszanie miało dać gwarancję werdyktu niekorzystnego dla Atanazego) – niejaki Grzegorz z Kappadocji wtargnął do Aleksandrii, podając się za jej biskupa. Pośród starć i rozlewu krwi w okresie Wielkiego Postu opanował on kościoły w mieście, kończąc całą akcję aresztowaniem i chłostą trzydziestu czterech obrońców Atanazego w sam dzień Wielkiego Piątku. Ludzie Filagriusza ponad wszystko starali się odnaleźć i aresztować samego Atanazego, który jednak, z pomocą żeglarzy i robotników portowych – prostych ludzi, których miłował i którzy odpłacali mu równą miłością do swego pasterza – uciekł do Rzymu i udał się pod opiekę papieża[63]. Pozostawał tam przez cztery lata, podczas gdy w Egipcie szalały prześladowania. Świątobliwi mnisi, których przywiózł ze sobą, dzięki swojej postawie pomogli położyć fundamenty pod zachodni monastycyzm. Atanazy został poproszony o przygotowanie nowego tekstu Biblii dla cesarza Konstansa, który zjednoczył zachód pod swoim berłem po zakończeniu bratobójczej wojny z Konstantynem II, który poległ w bitwie w roku 440. Ów tekst to być może słynny Kodeks Watykański napisany na wyprawionych skórach antylop i po dziś dzień przechowywany w Rzymie [64]. Skoro papież Julian wziął Atanazego pod swoją opiekę, euzebianie

---

60 Chapman, *St. Athanasius and Pope Julius I*, s. 54.

61 Jeśli chodzi o datę przybycia św. Antoniego do Aleksandrii, zob. Barnes, *Emperors and Bishops*, s.65.

62 Athanasius, *Vita St. Antoni*, 69 (wyd. pol. Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*. Warszawa 1987)

63 Robertson, *Athanasius*, s. XLIII; *DCB*, t. I, s. 188; Duchesne, *Early History of the Church,* t. II, s. 161.

64 Kidd, *History of the Church*, t. II, s. 74: Chapman, *St. Athanasius and Pope Julius I*, s. 61.

odrzucili jego wniosek o zwołanie synodu, który rozpatrzyłby sprawę wygnanego biskupa oraz odmówili uznania jego władzy w kwestii jej rozstrzygania. Papież czekał do jesieni 440 roku, po czym w Rzymie zebrał się synod bez ich udziału. Atanazego i innych biskupów, którzy padli ofiarą arian i euzebian, uznano za niewinnych i nakazano przywrócenie ich na urzędy[65]. W liście protestacyjnym, skierowanym do Euzebiusza z Konstantynopola, Flacillusa z Antiochii i ich zwolenników, papież Julian wyjaśnił powody stojące za jego decyzją, zganił ich za ich pychę i dwulicowość, jawną nieuczciwość w postępowaniu przeciwko Atanazemu, a zwłaszcza za gwałty popełnione w Aleksandrii. W owym liście, będącym jednym z decydujących świadectw dowodzących papieskiej supremacji we wczesnochrześcijańskim Kościele, tak oto pisze:

> Czemuż to nie doniesiono nam niczego, co dotyczy zwłaszcza Kościoła aleksandryjskiego? Czyżbyście nie znali zwyczaju, że najpierw powinno się powiadomić nas i że sprawiedliwa decyzja powinna wychodzić z tego miejsca? Jeśli więc jakiekolwiek tego typu podejrzenie padło na tamtejszego biskupa, powinno się powiadomić o tym lokalny Kościół, gdy tymczasem, zaniedbawszy poinformowania nas i postąpiwszy wedle własnego zamysłu tak, jak się im podobało, teraz domagają się potwierdzenia swej decyzji, choć my nigdy go nie potępiliśmy. Nie tak nakazują czynić Konstytucje Pawłowe ani tradycja Ojców; to jakaś zupełnie nowa praktyka. Zaklinam was, podążajcie za mną, albowiem to, co tu piszę, piszę dla wspólnego dobra. Albowiem oznajmiam wam to, co otrzymaliśmy od błogosławionego Apostoła Piotra[66].

Ze wschodu nie nadeszła żadna odpowiedź, jednakże list papieski był tam odczytywany i pozostawił po sobie ślad. Na synodzie antiocheńskim, zwołanym w 341 roku z okazji poświęcenia wielkiego oktagonalnego „Złotego Kościoła", ostatnim z wielu synodów, którym przewodniczył Euzebiusz z Nikomedii, a później z Konstantynopola (zmarł rok później), zgromadzeni biskupi sformułowali dokument, w którym dość mało wiarygodnie tłumaczyli się, że nie byli zwolennikami Ariusza, gdyż nigdy nie „zaakceptowali" jego przekonań, lecz raczej „brali je pod uwagę"[67]. Aby podkreślić swoje stanowisko, ogłosili co najmniej trzy oddzielne wyznania wiary, w każdym z nich starając się jak najbardziej zbliżyć do stanowiska ortodoksyjnego. Unikali przy tym stosowania będącego „kością niezgody" terminu *homoousios*, potępiając arianizm za pomocą terminów podobnych do tych, które zawarte były w anatemach z Nicei i w sposób szczególny podkreślając odwieczność Chrystusa jako bytu niestworzonego[68].

---

[65] Chapman, *St. Athanasius and Pope Julius I*, s. 55-56.

[66] Athanasius, *Apologia contra Arianos*, 35. Pełny tekst owego uroczystego, mocnego i opatrzonego doskonałymi argumentami listu papieża Juliusza I pojawia się w sekcjach 20-35 *Apologii*.

[67] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 143-145; G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, s. 342-348; 358-359.

[68] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 144-146; Robertson, *Athanasius*,

W tym samym roku (341), w Imperium Perskim rozpoczęło się wielkie prześladowanie chrześcijan. Reaktywowane w 224 roku przez króla Ardaszira, założyciela dynastii Sassanidów, Imperium Perskie raz po raz toczyło wojny z Rzymem o panowanie nad Mezopotamią, której większą część posiadało od śmierci cesarza Trajana i gdzie znajdowała się stolica – Ktezyfon – położona nad rzeką Tygrys, około sześćdziesięciu pięciu kilometrów na północ od opuszczonych ruin Babilonu i około trzydziestu kilometrów na południe od współczesnego Bagdadu. Religią wskrzeszonego Imperium był wojujący zoroastrianizm, na którego czele stali w III stuleciu wpływowy kapłan Tosar i naczelny mag Kartir sprawujący nadzór nad świątyniami ognia. Chrześcijaństwo odnosiło znaczące sukcesy właśnie w Mezopotamii, gdzie żyły liczne społeczności żydowskie posługujące się językiem syryjsko-aramejskim oraz gdzie na pograniczu obydwu imperiów istniał, sąsiadujący z ziemiami Syrii i Palestyny, obszar kulturowy znajdujący się pod wpływem Odessy. Funkcjonowały tam społeczności chrześcijańskie, co do których istnieje duże prawdopodobieństwo, iż zostały założone jeszcze w czasach apostolskich. Skoro Mezopotamia była jednocześnie terenem największych sukcesów chrześcijan i obszarem, na którym raz po raz ścierały się armie Persji i Rzymu, perski król Szapur II* (309-379) patrzył na chrześcijan z wielką podejrzliwością, jako potencjalnych agentów Rzymu lub przynajmniej ludzi z tym państwem sympatyzujących, zwłaszcza gdy Konstantyn został patronem Kościoła. List, który (prawdopodobnie w 333 roku) napisał do niego cesarz – naciskając, by okazał łaskę chrześcijaństwu, jak on sam uczynił był wcześniej – choć był świadectwem jego prawdziwie misyjnego ducha, z pewnością nie przyczynił się do tego, by Szapur stał się mniej podejrzliwy[69]. W roku 339 Konstancjusz rozpoczął przygotowania do wojny z Persją, a w roku następnym Szapur rozpoczął prześladowanie chrześcijan, nakładając na nich podatki w podwójnej wysokości i aresztując Szymona Barsabę, biskupa Ktezifonu. Gdy biskup Szymon i inni ważniejsi chrześcijanie ze stolicy odmówili udziału w nabożeństwie zoroastrycznym, ponad setka z nich zapłaciła za to męczeństwem w roku 341. Następca Szymona, Sadoth, został wkrótce aresztowany wraz ze stu dwudziestoma ośmioma innymi chrześcijanami. Więziono go przez pięć miesięcy i trzykrotnie poddawano torturze rozciągania członków.

---

s. XLIV-XLV; De Clercq, *Ossius*, s. 303-306. W tym miejscu pojawiają się poważne problemy, które jeszcze przez jakiś czas będą dawały o sobie znać w okresie sporów ariańskich, a później monofizyckich. Były one spowodowane brakiem jasnej, określonej koncepcji osobowości w greckiej i łacińskiej myśli oraz odpowiedniego słownictwa w obydwu językach. Najbliższe znaczeniowo greckie słowo *hypostasis* w owym czasie znaczyło równocześnie tyle, co „byt". Zob. dyskusja poświęcona tym problemom w rozdziale czwartym niniejszego tomu. Z tego faktu Lietzmann (*History of the Early Church*, t. III, s. 189-210) wyciąga niezwykły wniosek, iż teologia atanazjańska była tak naprawdę heretycką, co też zarzucali jej oponenci. Wprost przeciwnie, był to czysty przykład ortodoksyjnej doktryny, stopniowo rozwijającej coraz bardziej precyzyjne sformułowania intelektualne i terminologiczne, tak, by móc sobie radzić z nowymi herezjami.

* Pisownia imion i nazw perskich za: M. Boyce, *Zaratusztrianie*, Łódź 1988.

69 R.N. Frye, *The Heritage of Persia*, Cleveland 1963, s. 235-253; Holsapple, *Constantine*, s. 333-334; Baynes, *Constantine*, s. 26-27. Jeśli chodzi o historię ewangelizacji Edessy, zob. t. I, rozdz. XVII niniejszej pracy.

W końcu, w roku 342, on sam i jego towarzysze zostali straceni, lecz pomimo to znalazł się inny bohaterski duchowny imieniem Barbazymas, który służył jako biskup Ktezifonu. Po upływie trzech lat także i on został uwięziony i poddany torturom. Kiedy po roku straszliwych cierpień przyprowadzono go przed oblicze króla wraz z szesnastoma towarzyszami niedoli, którzy wskutek tortur zatracili ludzki wygląd, nikt z nich nie ugiął się w obliczu gróźb ani też nie dał się skusić obietnicami nagrody za odstępstwo. Zostali wszyscy umęczeni w dniu 14 stycznia 436 roku. Wpadłszy we wściekłość, Szapur nakazał, by ci z zamieszkujących jego państwo chrześcijan, którzy odmówią oddawania czci ogniowi i wodzie zgodnie z rytuałami magii zoroastriańskiej, zostali straceni (prawie tę samą taktykę wobec chrześcijan. stosowali niegdyś Rzymianie). Prześladowania chrześcijan trwały przez cały okres długich rządów Szapura*. Stanowisko biskupa Ktezyfonu pozostawało nieobsadzone przez dwadzieścia lat, lecz pomimo tego we wszystkich posiadłościach perskich wiara nie tylko przetrwała, lecz rozszerzyła się na zachód: z Mezopotamii na terytorium Iranu[70]. Mimo skłonności do pewnych ustępstw doktrynalnych, co znalazło wyraz w aktach synodu antiocheńskiego, wrogość wobec prawowiernych biskupów pozostała równie silna jak przedtem. Atanazy nie starał się powrócić do Aleksandrii – choć cieszył się nieustającym i silnym poparciem ze strony prostych wiernych – gdyż możni wciąż stali murem przeciwko niemu. Kiedy Paweł z Konstantynopola nieostrożnie wszedł w paszczę lwa, domagając się swych praw do biskupstwa po śmierci Euzebiusza, w mieście wybuchły zamieszki. Generał Hermogenes, wysłany przez Konstancjusza w celu aresztowania Pawła, został zabity przez rozwścieczonych zwolenników tego ostatniego, a cesarz osobiście musiał przywracać spokój w stolicy. Aresztował Pawła i odesłał go w łańcuchach na zesłanie na pograniczne tereny nad Eufratem. Jak widać, na Rzymskim Wschodzie wciąż nie było ani pokoju, ani chęci okazania posłuszeństwa papieżowi[71]. W tym krytycznym momencie Hozjusz z Kordoby ponownie pojawił się na forum publicznym Cesarstwa, po raz pierwszy od szesnastu lat, czyli od czasu, gdy Konstantyn kazał zabić Kryspusa i Faustę. Zaproponował on zachodniemu cesarzowi Konstansowi zwołanie Soboru Powszechnego, a więc zorganizowanie czegoś w rodzaju drugiej Nicei. Nikt nie był bardziej odpowiednim człowiekiem dla złożenie podobnej propozycji niż ktoś, kto już raz przewodził obradom soboru w Nicei. Przebywający w Trewirze Konstans przedyskutował ten pomysł z miejscowym biskupem, Maksyminusem, który gościł Atanazego w latach 335-337, gdy ten przebywał na wygnaniu w tym właśnie mieście. Maksyminus zaprosił Atanazego do Trewiru w celu wspólnego z cesarzem przedyskutowania kwestii zwołania nowego soboru. Propozycja została przyjęta, a na miejsce obrad wybrano Sardykę, czyli obecną Sofię w Bułgarii – miasto leżące po łacińskiej stronie

* 70 lat.

70 Downey, *Antioch*, s. 356-357; Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. II, 675--677; Butler, Thurston, Attwater, *Lives of the Saints*, t. I, 82,380-381 i t. II, 141-142. Jedynym wyczerpującym podejściem do kwestii prześladowania chrześcijan w Imperium Perskim jest praca J. Labourta, *Le christianisme dans l`empire perse sous la dynastie sassanide*, Paris 1904, dzieło znakomite, lecz obecnie, niestety, będące wielką rzadkością.

71 Chapman, *St. Athanasius and Pope Julius I*, s. 61; Telfer, *Paul of Constantinople*, s. 77-83.

językowej granicy, oddzielającej mówiących po grecku od tych, którzy mówili po łacinie. Sobór miał się odbyć jesienią roku 343[72].

Do Sardyki przybyło około stu siedemdziesięciu biskupów, lecz jeszcze zanim dotarli na miejsce, już podzielili się na dwie wrogie frakcje, które z trudem porozumiewały się ze sobą. Około dziewięćdziesięciu biskupów stanowiło niewielką większość prawowiernych, stojących po stronie papieża Juliana i biskupa Hozjusza. Był wśród nich sam Atanazy. Nieobecnego papieża Juliana reprezentowało dwóch rzymskich kapłanów. Liczna semi-ariańska mniejszość, złożona z około osiemdziesięciu ludzi, w dalszym ciągu uważała Atanazego za człowieka ekskomunikowanego zgodnie z prawem i odmawiała uczestnictwa w jakichkolwiek obradach, w których brałby udział on sam, bądź którykolwiek z pozbawionych urzędu biskupów wschodnich. Po kilku dniach bezowocnych negocjacji z Hozjuszem, przeciwni Atanazemu biskupi opuścili obrady. W Filopolis, następnym większym mieście na wschód od Sardyki, już na terytorium, gdzie mówiono po grecku, zatrzymali się i wydali wyjątkowo bezkompromisowe oświadczenie, w którym po raz drugi ekskomunikowali Atanazego, Pawła z Konstantynopola i – dodając jako nowo ekskomunikowanych – papieża Juliana, Hozjusza z Kordoby, Maksyminusa z Trewiru oraz goszczącego ich niedawno biskupa Sardyki[73]. Była to już pełna, kompletna schizma, gdyż ekskomunikowanie papieża nie mogło oznaczać niczego innego. Schizmatyccy biskupi przybyli do następnego większego miasta położonego na szlaku prowadzącym na wschód – Adrianopola. Luciusz, biskup Adrianopola, został zakuty w kajdany za to, że nie podjął ich z należnymi honorami; stracono dziesięciu robotników tylko za to, że nie okazali należytego szacunku tak dostojnym personom. Wystawiono też straże, by zapobiec powrotowi Atanazego do Egiptu. Gdy do Antiochii przybyło dwóch zachodnich biskupów z listami od ortodoksyjnych biskupów pozostałych w Sardyce oraz cesarza Konstansa, dopiero co wybrany semi-ariański biskup Stefanus z Antiochii wprowadził do pokoju jednego z nich prostytutkę z zamiarem skompromitowania go. Spisek został ujawniony i wybuchł taki skandal, że Konstancjusz zmuszony był wydać rozkaz depozycji Stefanusa. Jego następcą został Leoncjusz, tak samo pogrążony w błędach duchowny, którego charakter historyk Teodoret porównał do „skały pogrążonej w morzu”[74]. Tak czy inaczej, epizod z prostytutką rzucił cień na całą semi-ariańską sprawę, w wyniku czego Konstans wywarł silną presję na brata, by ten odpowiedział na decyzje podjęte głosami większości na synodzie w Sardyce i kolejnym synodzie zwołanym w Mediolanie na początku roku 345, zezwalając Atanazemu i Pawłowi z Konstantynopola na ponowne objęcie ich stolic biskupich.

---

72 De Clercq, *Ossius,* s. 310-324; Barnes, *Emperors and Bishops,* s. 67-68.

73 De Clercq, *Ossius,* s. 325-354. Spośród kanonów wypracowanych w Sardyce przez ortodoksyjnych biskupów, dwa są w oczywisty sposób związane ze sprawą Atanazego i dwu innych biskupów skazanych na wygnanie przez arian i ich zwolenników na Wschodzie i określają procedury regulujące sprawę odwołań, kierowanych do papieża przez biskupów, od decyzji innych, potępiających ich biskupów.

74 L. Duchesne, *Early History of the Christian Church*, London 1912, t. II, s. 180-181; Hefele, *Councils*, t. II, s. 178; De Clercq, *Ossius*, s. 409-411; Theodoret, *Ecclesiastical History,* II, 8.

Gdy latem tego roku w Aleksandrii zmarł narzucony siłą biskup Grzegorz, Konstancjusz w końcu odpowiedział na prośbę brata. Atanazy domagał się od cesarza wschodniego „listu żelaznego" (i otrzymał go), będącego gwarancją bezpieczeństwa dla niego osobiście i dla pełnionego urzędu. Z owym listem w ręku wkroczył triumfalnie do Aleksandrii w dniu 21 października 346 roku, rozpoczynając swą „złotą dekadę", podczas której egipskie chrześcijaństwo kwitło jak nigdy dotąd, mogąc poszczycić się wielką liczbą powołań, uświęceniem domów i rodzin oraz licznymi dziełami miłosierdzia[75].

Prawdopodobnie we wczesnym okresie trwania owej „złotej dekady" pojawił się w Aleksandrii pewien człowiek imieniem Frumencjusz, opowiadając niezwykłą historię. Przez wiele lat żył w odległym, oddzielonym od reszty świata królestwie Aksum w Tigray w Etiopii nieopodal źródeł rzeki Takazze-Atbara, ostatniego większego dopływu Nilu. Podobnie jak św. Nino z Gruzji, Frumencjusz trafił do swej drugiej ojczyzny jako jeniec, jeden z dwóch chłopców, jacy ocaleli z rzymskiego statku, którego załoga i pasażerowie wpadli w zasadzkę i zostali wyrżnięci przez Etiopczyków w Erytrei, na spalonym słońcem, bezludnym wybrzeżu Morza Czerwonego.

Osiągnąwszy ważne stanowisko doradcy królowej-matki w okresie małoletniości króla, Frumencjusz rozpoczął wprowadzanie chrześcijaństwa w Etiopii, choć sam król – teraz już dorosły – nie był jeszcze człowiekiem nawróconym. Nie ulega wątpliwości, że Frumencjusz szczegółowo opisał Atanazemu ten na wpół legendarny kraj, którego większą część stanowiły wyniosłe płaskowyże, pełne gór o płaskich szczytach, poprzecinane nieprawdopodobnymi wąwozami, głębokimi na setki metrów, którego rzeki niosą wody ciężkich letnich ulew do Nilu, przez co powodują jego coroczne życiodajne wylewy. Kraj zamieszkały przez ludzi o bardzo ciemnej skórze, w większości Murzynów, jednakże posługujących się językiem semickim oraz powołujących się na legendarne pochodzenie od Żydów. Uznawszy, że Etiopczycy są bardzo podatni na ewangelizację, Frumencjusz poprosił Atanazego, by ten wysłał im biskupa. Atanazy konsekrował go i odesłał go z powrotem do Etiopii, gdzie ten natychmiast zaczął wyświęcać kapłanów spośród tubylców. Dla Etiopczyków po dziś dzień jest on *Kasateberhan*, czyli „Oświecicielem"[76]. Ezana II*, król Etiopii, pozostawił inskrypcję głoszącą chwałę zwycięstw w Nubii nad umierającym pogańskim królestwem Meroë, w której przypisuje swoje zwycięstwa „potędze Pana Niebios"[77]. W ostatnich latach panowania na bitych przezeń monetach pojawił się znak krzyża. Nowa wiara rozprzestrzeniała się szybko, w ciągu

---

[75] De Clercq, *Ossius*, s. 411-417; Walsh, *Saints in Action*, s. 204-205.

* Pochodził prawdopodobnie z Tyru. Wraz z towarzyszem o imieniu Edezjusz dostał się do niewoli etiopskiej. Szybko zdobyli znaczenie na dworze królewskim: jeden jako sekretarz, drugi jako podczaszy. Później królowa-wdowa zleciła im wychowanie następcy tronu.

[76] Robertson, *Athanasius*, s. XLVIII; *DCB*, t. II, s. 234-235; Butler, Thurston, Attwater, *Lives of the Saints*, t. IV,208-209; A.H.M. Jones, E. Monroe, *A History of Ethiopia*, Oxford 1935, s. 1-27; H. Leclercq, *Éthiopie* [w:] *DACL*, t. V (I), s. 588; G. Haile, *The Homily in Honor of St. Frumentius, Bishop of Axum*, „Analecta Bollandiana", XCVII (1979), 309-318.

[77] P.L. Shinnie, *Meroë, a civilisation in the Sudan*, New York 1967, s. 52-55 (kompletny tekst inskrypcji Ezany II).

stu lat opanowując centralne wyżyny Etiopii[78]. Ezana II poszedł w ten sposób w ślady Konstantyna Tiridatesa z Armenii oraz Miriana II z Gruzji i wraz z nimi tworzy ciąg chrześcijańskich władców, których nawróceniu towarzyszyło nawrócenie się ich królestw – pierwszych czterech chrześcijańskich narodów świata). Od tego czasu Etiopia pozostaje krajem chrześcijańskim. Jej hierarchia podlega pod jurysdykcję Egiptu i nie trwa we wspólnocie z Rzymem od czasu, gdy egipski Kościół koptyjski, stając się monofizyckim, poszedł swoją drogą. W przededniu ery wielkich odkryć geograficznych w XV wieku, to właśnie w chrześcijańskiej Etiopii zrodziła się legenda o chrześcijańskim królu – Janie Prezbiterze*, która pchała odkrywców do parcia naprzód[79].

Tymczasem w imperium rzymskim w Kościele póki co panował pokój, który trwał do końca pontyfikatu Juliusza. Ursacjusz i Walens, którzy przez dłuższy czas trwali w rebelii jako ariańscy biskupi Illyricum, złożyli hołd papieżowi, potępili arianizm oraz przeprosiwszy, odwołali wszystko, co powiedzieli i uczynili przeciwko Atanazemu. W Afryce cesarz zachodni Konstans podjął zdecydowane (na które jego ojca Konstantyna nigdy nie było stać) kroki przeciwko donatystycznym buntownikom oraz ich zrewoltowanym towarzyszom w sferach świeckich, *circumcelliones***. Sam Donatus został schwytany i skazany na zesłanie w roku 347, a prawowierni chrześcijanie objęli wreszcie swoje kościoły w Afryce, często po raz pierwszy od trzydziestu lat. W 348 roku Gratus, prawowierny biskup Kartaginy, zwołał synod mający przypieczętować zwycięstwo nad donatyzmem, potępić donatystyczną doktrynę, głoszącą nieważność sakramentów (łącznie ze chrztem) sprawowanych przez niegodnych kapłanów oraz praktykowane przez nich uznawanie społecznych i politycznych rewolucjonistów za chrześcijańskich męczenników[80].

Lecz zimą 350 roku cesarz Konstans, protektor prawowiernego Kościoła, został zrzucony z tronu i zabity przez hrabiego Magnencjusza w Galii, pozostawiając Konstancjusza jedynym imperatorem (chyba że Magnencjusz odniósłby zwycięstwo). Ci dwaj przez trzy lata walczyli ze sobą w wojnie domowej. W trakcie jej trwania, w 352 roku zmarł wielki papież Juliusz, którego następcą został Liberiusz. Biskup Paweł z Konstantynopola został ponownie usunięty ze swego stanowiska, po czym zmarł bądź został zabity. W przerwie, jaka nastąpiła w wojnie na Zachodzie, Konstancjusz poślubił w Mediolanie piękną i utalentowaną Euzebię,

---

78 Jones, Monroe, *A History of Ethiopia*, s. 28; E. Coulbeaux, *Dictionnaire de Théologie catholiuqe* (dalej jako *DTC*), t. V, s. 925.

* Według dwunastowiecznej legendy, władca zaginionego chrześcijańskiego królestwa, które umiejscawiano w Indiach, gdzieś w Azji, Afryce czy Etiopii. Podczas II krucjaty wierzono, że Jan przybędzie na pomoc krzyżowcom i wypędzi z Palestyny muzułmanów. W wieku XV odkrywcy szukali właśnie owego zaginionego królestwa, o którego bogactwach krążyły nieprawdopodobne opowieści.

79 Zob. t. III.

** Bandy włóczęgów, terroryzujące wiejskie posiadłości, wymuszające anulowanie długów, napadające na zamożnych ziemian. Często sprzymierzali się z donatystami, napadając na katolików, zwłaszcza osoby duchowne.

80 Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 163; Jedin, Dolan, *History of the church*, t. II, s. 138-141; W.H.C. Frend, *The Donatist Church*, Oxford 1952, s. 171-183.

sympatyczkę arianizmu. Ursacjusz i Walens, których skrucha i posłuszeństwo okazały się krótkotrwałe (jeśli kiedykolwiek były szczere), wkradli się w łaski mediolańskiego dworu. Gdy papież Liberiusz wysłał do przebywającego wówczas w Arles w Galii Konstancjusza dwóch italskich biskupów z prośbą o zwołanie nowego synodu po ostatecznym zwycięstwie nad Magnencjuszem, ci dwaj byli tam już nieźle zadomowieni[81]. Synod odbył się w Arles w październiku 353 roku. Ursacjusz i Walens kompletnie wprowadzili w błąd i przerazili naiwnych biskupów galijskich, stanowiących większość na synodzie, przekonując ich (nawet dwóch legatów papieskich) z wyjątkiem jednego do potępienia Atanazego. Papież Liberiusz zdezawuował decyzje swoich legatów, pisząc pełen bólu list dotyczący tej sprawy do Hozjusza z Kordoby, dziewięćdziesięcioletniego starca, przebywającego na dobrze zapracowanej emeryturze w Hiszpanii. Liberiusz wysłał ponadto mocny w swej wymowie, uroczysty list protestacyjny do Konstancjusza i otrzymał jego zgodę na zwołanie nowego synodu w Mediolanie we wczesnych miesiącach roku 355[82]. Począwszy od roku 293 Mediolan był oficjalną siedzibą cesarzy na Zachodzie. Było to miasto, które zamieszkiwało ponad sto trzydzieści tysięcy ludzi, w tym wielka liczba chrześcijan. To właśnie tam Konstantyn wydał swój słynny edykt tolerancyjny. Św. Dionizy, biskup Mediolanu, był człowiekiem prawowiernym i odważnym zarazem, pasterzem umiłowanym przez lud. Papież Liberiusz był pewien, że może na nim polegać, podobnie jak na dwóch innych biskupach pochodzących z Italii: św. Euzebiuszu z Vercelli (nieopodal Turynu) i Luciferiuszu z Calaris (Cagliatri) na Sardynii, oraz tym razem – na swych legatach: kapłanie Eutropiusie i diakonie Hilarym. Jeśli chodzi o wielu innych biskupów obecnych na synodzie w Mediolanie, to za większość pochodzących z Zachodu nikt nie był w stanie ręczyć, na ile mocno będą się w stanie opierać naciskom ze strony cesarza. Wcześniej, podczas procedowania sprawy Atanazego, gdy domagano się jego potępienia, Euzebiusz z Vercelli oświadczył, że „wpierw powinno się potwierdzić prawowierność [głosujących] biskupów, gdyż on sam wie, że niektórzy spośród nich są zarażeni herezją". Złożył przy tym prostą propozycję, by wszyscy obecni na Synodzie podpisali się pod tekstem Nicejskiego Credo[83]. Od tego momentu

---

[81] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 165, 168-169; De Clercq, *Ossius*, s. 426-427; Duchesne, *Early History of the Christian Church,* t. II, s. 198*;* Telfer, *Paul of Constantinople*, s. 86-88. Biskup Walens osobiście przyniósł Konstancjuszowi, przebywającemu wówczas w kościele, wiadomość o zwycięstwie pod Mursa w roku 351, mówiąc, że powiedział mu o tym anioł. Lietzmann twierdzi, że właśnie od tego momentu możemy mówić o zdecydowanym wpływie, jaki Walens wywierał na osobę cesarza (*History of the Early Church*, t. III, s. 213).

[82] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 169-171; De Clercq, *Ossius,* s. 406-409, 427-431.

[83] A. Paredi, *Saint Ambrose, His Life and Times*, Notre Dame 1964, s. 97-106; De Clercq, *Ossius,* s. 430-432. Jeśli chodzi o liczbę biskupów, biorących udział w Synodzie Mediolańskim, zazwyczaj przyjmuje się, że było ich trzystu, powołując się przy tym na autorytet Sokratesa i Sozomena, historyków Kościoła żyjących w następnym stuleciu. Tymczasem De Clercq dostarcza solidnych przesłanek do tego, by uznać tę liczbę za mocno przesadzoną. W Synodzie Mediolańskim wzięło udział naprawdę niewielu biskupów ze Wschodu, a z kolei do Sardyki przybyło ich mniej niż stu biskupów zachodnich.

sprawy potoczyły się błyskawicznie. Dionizy z Mediolanu ujął pióro, by złożyć swój podpis, gdy biskup Walens upadł mu do nóg i wydarł mu je z ręki, krzycząc: „Taka rzecz nie może mieć miejsca!". Biskupi zgromadzeni byli na chórze mediolańskiej katedry i tylko kurtyna oddzielała ich od nawy, w której wierni modlili się w ich intencji. Słysząc prośbę Euzebiusza, krzyk Walensa i prawdopodobnie jakiś pełen oburzenia protest własnego biskupa, szykowali się, by wtargnąć na chór i stanąć w jego obronie. Biskup wyszedł przed kurtynę, by ich uspokoić. Podczas następnego posiedzenia rozpętała się dysputa na ten sam temat. Biskup Luciferiusz został aresztowany przez agentów cesarza i żaden z pozostałych biskupów nie dołączył do Euzebiusza i Dionizego śpiewających Credo. Zgromadzeni na zewnątrz ludzie zaczęli krzyczeć: „Precz z arianami!". Domagali się też odprawienia mszy, po której rozpoczęli trwające dwie noce czuwanie, które zakończyło się, gdy biskup Luciferiusz został uwolniony[84]. Jest rzeczą oczywistą, że stronnictwo dworskie potrzebowało bezpieczniejszych warunków dla dalszego obradowania, więc bez najmniejszych oporów ze strony biskupów, przeniesiono obrady do pałacu cesarskiego. Również i tu sala obrad przedzielona była kurtyną, lecz tym razem jedyną osobą świecką, która siedziała po drugiej stronie był sam cesarz Konstancjusz (który nie był wówczas jeszcze członkiem Kościoła, lecz dopiero katechumenem), od czasu do czasu wtrącając się grzmiącym głosem. Gdy Ursacjusz i Walens wystąpili z żądaniem potępienia Atanazego, nieustraszony biskup Luciferiusz z Cagliari odpowiedział: „Niech cesarz zatroszczy się o dobro swej duszy i potępi arian". Niektórzy z biskupów – całkowicie słusznie – zwrócili przy tym uwagę na fakt, iż trudno zaakceptować Ursacjusza i Walensa w charakterze oskarżycieli Atanazego, ponieważ osiem lat wcześniej sami odwołali swe zarzuty, po czym przeprosili, a tym razem nie mieli niczego do dodania. Ponieważ nie potrafiono odpowiedzieć na tak postawioną kwestię, rozjątrzony do żywego Konstantinus zakrzyknął: „Teraz ja oskarżam Atanazego. Ze względu na mnie musicie przyjąć to, co oni twierdzą". Upomniany, że podobny tryb postępowania oraz procedura oskarżycielska są sprzeczne z prawem kanonicznym, cesarz eksplodował: „Jakakolwiek jest moja wola, niech będzie szanowana niczym kanon. Niechże więc teraz biskupi syryjscy pozwolą mi mówić. Albo okażą posłuszeństwo, albo pójdą na wygnanie"[85]. Jeden z biskupów (możliwe, że było ich kilku), nie wiemy który, powstał i przypomniał Konstancjuszowi, że królestwo należy nie do niego, lecz do Boga, który mu je powierzył i któremu powinien on okazywać bojaźń, gdyż w przeciwnym razie zostanie mu ono odjęte, po czym postraszono go dniem sądu[86]. Konstancjusz, zaślepiony wściekłością, dobył miecza i na miejscu skazał kilku

[84] Hefele, *Councils*, t. II, s. 207; Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 172; Kidd, *History of the Church*, t. II, s. 124. Podjęta przez M. Meslina (*Les Ariens d´Occident*, Paris 1967, s. 270-273) próba wykazania, że zasadniczą kwestią, jaka była poruszana podczas synodu, nie były sprawy doktrynalne, lecz związane z osobą i urzędem biskupim Atanazego, w świetle potwierdzonych faktów musi zakończyć się niepowodzeniem. Na temat zaprezentowanych na synodzie kwestii doktrynalnych, zob. E. Boularand, *Hérésie d´Arius et la foi de Nicée*, (2 tomy) Paris 1972.

[85] Kidd, *History of the Church*, t. II, s. 124-125; Athanasius, *Historia Arianorum*, 33, 76.

[86] Athanasius, *Historia Arianorum*, 34.

biskupów na śmierć, choć później ochłonął i nawiązał do poprzedniej groźby, to znaczy skazał ich na wygnanie. Wszyscy, za wyjątkiem trzech wiernych biskupów, o których była już mowa i dwóch legatów papieskich, podpisali się pod wyrokiem potępiającym Atanazego[87]. Cała piątka została z miejsca skazana na wygnanie: Biskup Dionizy z Mediolanu do pustyń Kappadocji, gdzie też złożył swe kości[88]; Luciferiusz i Euzebiusz do Palestyny, gdzie byli poniżani i upokarzani. Euzebiusz został półnagi powleczony ulicami Scytopolis, gdzie znalazł jedynego przyjaciela i obrońcę – Józefa, nawróconego na prawowierne chrześcijaństwo syna wielkiego żydowskiego rabina. Luciferiusz nie znalazł w Eleuteropolis ani przyjaciół, ani obrońców, więc to, co przechodził, nieustannie napełniało go goryczą[89]. Eutropius, kapłan reprezentujący w Mediolanie papieża, nigdy więcej nie pojawił się na kartach historii – być może, podobnie jak Dionizy, zmarł na wygnaniu. Drugi z legatów papieskich, diakon Hilary, został poddany chłoście, a podczas jej wykonywania dziękował Bogu za przywilej cierpienia dla imienia i boskości Chrystusa[90]. Nie musimy się domyślać, co czuł papież Liberiusz, gdy zakomunikowano mu te wieści, gdyż jego odczucia są nam znane z listu, jaki wystosował do trzech wygnanych biskupów:

> Ponieważ tak bardzo zbliżyliście się do Boga, pamiętajcie w waszych modlitwach o słudze Bożym i współsłudze w biskupstwie tak, abym mógł cierpliwie znieść nadchodzące napaści (które napełniają mnie smutkiem tym głębiej, że nadchodzą co dnia), a także by Pan raczył uczynić mnie równym wam w zachowywaniu nienaruszonej wiary i staniu na straży Kościoła katolickiego[91].

Ci, którzy brali udział w synodzie Mediolańskim i przyłączyli się do potępiających Atanazego, stanowili zdecydowaną większość wszystkich biskupów Zachodu. Właściwie to wszyscy biskupi, którzy nadal sprawowali swoje funkcje, poza samym Egiptem, już wcześniej go potępili. Teraz Konstancjusz domagał się, by każdy biskup Zachodu, który był nieobecny w Mediolanie, złożył swój podpis na dokumencie potępiającym Atanazego i w tym celu wysłał w teren specjalne ekipy, złożone z osób dobranych przez Ursacjusza i Walensa, by wymogły owe podpisy pod groźbą banicji i szykan, jakich doznawali biskupi dotychczas skazani na wygnanie[92]. Większość biskupów pochodzących z Italii już wcześniej skapitulowała

---

87 *Ibid*.; De Clercq, *Ossius,* s. 433-434.

88 Paredi, *St. Ambrose*, s. 106; Butler, Thurston, Attwater, *Lives of the Saints*, t. II, 389-390.

89 Butler, Thurston, Attwater, *Lives of the Saints*, t. III, 163-164 oraz IV, 569-570; *DCB*, t. III, s. 750-751. W późniejszym okresie Luciferiusz przewodził rygorystycznej schizmie, podobnej do schizmy nowacjańskiej, jaka miała miejsce po prześladowaniach z czasów Decjusza i Waleriana (zob. t. I, rozdz. XIX), która domagała się usunięcia z kościelnych urzędów tych wszystkich, którzy poszli na chociażby najmniejszy kompromis z arianizmem, co – zważywszy na czasy i okoliczności – musiałoby się równać usunięciu z Kościoła prawie wszystkich biskupów.

90 Athanasius, *Historia Arianorum*, 41.

91 De Clercq, *Ossius,* s. 438-439.

92 Hefele, *Councils*, t. II, s. 210-211; De Clercq, *Ossius,* s. 433-434.

w Mediolanie, a biskupi afrykańscy najwidoczniej uznali, że nie będą ryzykować utraty poparcia cesarskiego przeciwko wciąż aktywnym i groźnym donatystom[93]. Nic nam nie wiadomo o stanowisku Brytanii w tej kwestii, lecz w Galii i Hiszpanii od razu zrodził się silny opór. W Galii na jego czele stanął Hilary, biskup Poitiers. Z niezwykłą odwagą podjął kontratak, puszczając w obieg dokument, w którym biskupi Galii mieli stwierdzić, iż nie będą utrzymywali społeczności z Ursacjuszem i Walensem oraz Saturninusem, czołowym agentem cesarskim w łonie galijskiego episkopatu. Atak był jednak zbyt odważny. Sam Hilary był jednym z młodszych biskupów, człowiekiem mało znanym i dlatego też został pokonany na synodzie w Béziers, który odbył się na początku roku następnego.

Poparł go jedynie Rodaniusz z Tuluzy, który też wraz z nim został skazany na zesłanie[94]. W Hiszpanii przywódcą był nadal Hozjusz, liczący sobie już 99 lat. Konstancjusz wezwał go do Mediolanu, żądając, by wsparł go przeciwko Atanazemu, mimo łączących ich od trzydziestu lat więzów przyjaźni. Hozjusz przybył na miejsce, ostro zganił cesarza, po czym opuścił Mediolan[95]. Cesarz wysłał za nim list pełen gróźb, na który Hozjusz odpowiedział wspaniałym świadectwem:

> Hozjusz przesyła cesarzowi Konstancjuszowi pozdrowienia w Panu. Już kiedyś byłem wyznawcą, gdy w czasach Twego dziada, Maksymiana, wybuchły prześladowania. Jeśli więc teraz zamierzasz mnie prześladować, jestem raczej gotów tak samo znieść wszystko, niźli przelać czyjąś krew bądź sprzeniewierzyć się prawdzie [...] Bóg oddał w twe ręce królestwo, nam zaś powierzył sprawy Swego Kościoła i tak samo jak ten, kto skradłby ci imperium, wystąpiłby przeciwko zarządzeniom Boskim, tak też Ty ze swej strony, biorąc się za rządzenie Kościołem, stajesz się winnym wielkiego przewinienia. Albowiem napisano: „Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga”*. Tak więc podobnie jak nam nie wolno sprawować ziemskich rządów, tak też Ty, Panie, nie masz żadnego prawa spalać kadzidła**. A piszę do Ciebie w trosce o Twoje zbawienie. Jeśli zaś chodzi o przedmiot Twych listów, to moje stanowisko pozostaje niezmienne: nie przyłączę się do arian, a ich herezję okładam anatemą. Podobnie nigdy nie podpiszę niczego przeciwko Atanazemu, którego zarówno my, jak i Kościół rzymski oraz Sobór ogłosił niewinnym[96].

Lecz w tym momencie już nikt i nic nie było wstanie zawrócić Konstancjusza z fatalnego kursu. Pogrążał się z każdym krokiem. Synod w Mediolanie prawdopodobnie miał miejsce wiosną roku 355. Naciski na biskupów, którzy nie podpisali się pod potępieniem Atanazego, rozpoczęły się prawie równocześnie z zakończeniem obrad. Przypuszczalnie w lipcu bądź sierpniu Hozjusz przybył

93 De Clercq, *Ossius,* s. 435.

94 C.F.A. Borchardt, *Hilary of Poitiers` Role in the Arian Struggle*, The Hague 1966, s. 24-31.

95 De Clercq, *Ossius,* s. 445-449.

* Łukasz 20,25.

** Znaczy to: wtrącać się w sprawy należące do Kościoła.

96 De Clercq, *Ossius,* s. 449-451.

do Mediolanu, by udzielić reprymendy cesarzowi. Wiemy, że miało to miejsce wówczas, gdy cesarski wysłannik, Diogenes, został wysłany do Aleksandrii, by znaleźć sposób na usunięcie Atanazego bez użycia przemocy (nie udało się znaleźć takiego sposobu). Późną wiosną i wczesnym latem 355 roku, wysłannicy cesarscy, a zwłaszcza eunuch Euzebiusz, robili co mogli, by za pomocą pochlebstw i nacisków skłonić papieża Liberiusza do uznania kroków podjętych w Mediolanie. Gdy ten stanowczo odmówił, został w środku nocy porwany przez ludzi cesarskich (prawdopodobnie we wrześniu roku 355) i przewieziony do Mediolanu, gdzie po raz pierwszy w życiu stanął twarzą w twarz z imperatorem[97].

> CESARZ KONSTANCJUSZ: Skoro jesteś chrześcijaninem i biskupem naszego miasta, uznaliśmy za rzecz słuszną posłać po ciebie, by przypomnieć ci, byś zerwał wszelkie stosunki z nierozsądnym, bezbożnym Atanazym. Albowiem został on wyłączony ze wspólnoty Kościoła przez synod, którego decyzje zaaprobował cały świat.
>
> PAPIEŻ LIBERIUSZ: Ci, którzy złożyli podpisy pod tym potępieniem, nie widzieli na własne oczy żadnej z tych rzeczy, jakie miały miejsce w rzeczywistości, lecz kierowali się bądź pragnieniem własnej chwały, bądź też bali się popaść w twą niełaskę.
>
> CESARZ: Jakąż też cząstkę świata stanowisz ty, skoro sam jeden, trzymając z tym bezbożnikiem, niszczysz pokój imperium i całego świata?
>
> LIBERIUSZ: To, że jestem sam, ani trochę nie umniejsza prawdy.
>
> CESARZ: Powinno się uszanować decyzję podjętą przez większość biskupów. Tylko ty jeden utrzymujesz przyjazne stosunki z tym bezbożnym człowiekiem.
>
> LIBERIUSZ: Cesarzu, nie słyszano jeszcze o czymś takim, by sędzia oskarżał nieobecnego o bezbożność tak, jakby ten był jego osobistym wrogiem.
>
> CESARZ: Przystań zatem na pokój i złóż swój podpis, a wówczas powrócisz do Rzymu.
>
> LIBERIUSZ: Już pożegnałem się z tamtejszymi braćmi i siostrami. Dekrety kościelne są ważniejsze od mieszkania w Rzymie[98].

Konstancjusz zesłał Liberiusza do Beroei w Tracji, a przed jego odjazdem, by go ułagodzić bądź przekupić, posłał doń eunucha Euzebiusza z dużą sumą pieniędzy.

---

[97] Jeśli chodzi o ustalenie dat i kolejności wydarzeń, zob. Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s.175 oraz Borchardt, *Hilary of Poitiers` Role in the Arian Struggle*, s. 22-23. Teodoretowy opis starcia Konstancjusza z Liberiuszem (*Ecclesiastical History*, II, 13) zawiera wzmiankę o rebelii Silvanusa w Galii. Skoro miała ona miejsce we wrześniu roku 355 (Borchardt, *op.cit.,* s. 23), owo starcie nie mogło zdarzyć się wcześniej. Z kolei datowanie na okres późniejszy również wydaje się rzeczą niewłaściwą ze względu na tempo, w jakim rozgrywała się cała ta historia. Jeśli chodzi o sprawozdanie Diogenesa z Aleksandrii, zob. De Clercq, *Ossius,* s. 436-437.

[98] Theodoret, *Ecclesiastical History*, II,13.To, że Teodoret cytuje w tym miejscu współczesny mu manuskrypt, zawierający zapis wymiany zdań, zamiast za pomocą retorycznych sztuczek tworzyć coś na wzór Tukidydesowych *Mów,* można wydedukować z faktu, że tekst, będący zapisem tej rozmowy, występujący w Teodoretowej *Historii* w języku greckim, „jest bez wątpienia tłumaczeniem z łaciny" (De Clercq, *Ossius,* s. 440).

Liberiusz rzekł mu wówczas: „Spustoszyłeś wszystkie kościoły świata, a mnie, jak przestępcy, przynosisz jałmużnę? Idź precz i wpierw zostań chrześcijaninem!”[99]. Miejsce Liberiusza zajął anty-papież Feliks[100]. W końcu 355 roku Potamiusz, ambitny biskup Lizbony, wyłamał się ze stworzonego przez Hozjusza wspólnego frontu biskupów hiszpańskich i zadenuncjował go przed cesarzem. W styczniu roku następnego Konstancjusz posłał pięciotysięczna armię pod dowództwem księcia Syrianusa, by wypędzono Atanazego. 8 lutego Syrianus zaatakował kościół w Theonas, gdzie Atanazy przewodniczył nocnemu czuwaniu i w którego okolicy też mieszkał, lecz jego ludzie, zgromadziwszy się wokół, ukryli go przed żołnierzami, po czym po kryjomu wyprawili z tego miejsca. Bliski dworowi biskup Kapadocji, znany pod imieniem Jerzy-Handlarz Wieprzowiną (ponieważ był kiedyś wojskowym zaopatrzeniowcem), został przemocą wprowadzony w miejsce Atanazego, który na co najmniej sześć lat znikł z życia publicznego, prawdopodobnie ukryty przez mnichów pośród grobowców w nitriańskiej pustelni. Przez cały czas utrzymywał ścisłe kontakty z innymi ortodoksyjnymi biskupami, lecz jedynie nielicznie wiedzieli, gdzie go szukać, a jego kryjówka nigdy nie została zdradzona. Na nic zdały się intensywne poszukiwania prowadzone przez cesarskich agentów. Znana jest opowieść mówi o tym, jak napotkał on taką ekipę poszukiwawczą na Nilu. Ci pozdrowili go, pytając: „Widziałeś może Atanazego?”. Ten odpowiedział: „Zdaje się, że tak”. – „Daleko stąd przebywa?” – „Nie, jest całkiem blisko, przed wami. Wiosłujcie mocniej” – odpowiedział Atanazy. Popłynęli dalej z prądem zdającej się nie mieć końca rzeki, podczas gdy on wysiadł i pozostał pod ochroną miłującego go ludu[101].

W czerwcu roku 356 Konstancjusz wystosował list do Ezany II, króla Etiopii (która przecież nigdy nie wchodziła w skład Cesarstwa Rzymskiego), od niedawna chrześcijanina, wzywając go, by skłonił biskupa Frumencjusza do podporządkowania się władzy „przewielebnego Jerzego” (wprowadzonego siłą w miejsce Atanazego) i udania się do Aleksandrii, by tam od tegoż biskupa otrzymać pouczenie, prawdopodobnie ariańskie[102]. Całe chrześcijaństwo, nawet jego

---

99 Theodoret, *Ecclesiastical History* II,13.

100 Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 294-295. Późniejszy upadek Liberiusza pozostawił po sobie wystarczająco dużo zamieszania, by umożliwić powstanie i rozwój ludowej legendy o antypapieżu Feliksie jako prawowitym i prawowiernym papieżu, wybranym uprzednio przez samego Liberiusza. Tymczasem Feliks był oczywistym antypapieżem, począwszy od roku 355 do samej śmierci dziesięć lat później, czyli rok przed śmiercią Liberiusza. Sam Liberiusz, z tego, co wiemy, nigdy nie złożył rezygnacji ani nawet o tym nie napomykał.

101 Robertson, *Athanasius*, s. I-III; Duchesne, *Early History of the Church*, t. II, s. 210-215; Kidd, *History of the Church*, t. II, s. 131-133; Hefele, *Councils*, t. II, s. 214; *DCB*, t. II, s. 637-640; De Clercq, *Ossius*, s. 454. Opis Duchesnego jest szczególnie żywy. W nim właśnie zawarta jest historia Atanazego na łodzi.

102 Athanasius *Apologia ad Constanium*, 31; Robertson, *Athanasius*, s. LII. Mniej więcej w tym samym czasie Konstancjusz posłał tajemniczą osobę, niejakiego Teofila Indyjczyka (choć jest rzeczą niemalże pewną, iż nie pochodził on z Indii, lecz z Arabii bądź z którejś z wysp leżących u jej wybrzeży), wojującego arianina, by próbował zaszczepić chrześcijaństwo w południowej Arabii – o ile nam wiadomo, z mizernymi rezultatami, jeśli w ogóle były jakieś rezultaty (Duchesne, *Early History of the Church*, t. II, s. 222-223; Danielou, Marrou, *Christian Centuries*, t. I, s. 185-286).

najnowsze nabytki, miało zostać podporządkowane stronnictwu ariańskiemu. Nie ma wszakże dowodów na to, by król Ezana II kiedykolwiek odpowiedział na ów list, bądź też by Frumencjusz ponownie udał się do Egiptu. Dopiero co pozyskani dla chrześcijaństwa Etiopczycy byli nadal chronieni przez swe góry i przepastne wąwozy. Cezaropapizm nie zapuścił tam korzeni, choć nie ma wątpliwości, że Konstancjusz uważał, iż jest to naturalny ustrój każdego kraju, którego król jest chrześcijaninem. Prawdopodobnie wiosną 356 roku Konstancjusz odwołał Hozjusza (mającego sto lat) z Hiszpanii i wysłał go jako więźnia do Sirmium* w Illyrii, nieopodal współczesnego Belgradu. Właśnie wtedy, gdy otrzymał wiadomości o tym nieprawdopodobnie złośliwym posunięciu wobec najbardziej szanowanego i kochanego duchownego w całym chrześcijańskim świecie, Atanazy stracił wszelką nadzieję co do Konstancjusza i zaczął pisać swoją miażdżącą krytykę jego osoby, w której Konstancjusz porównywany jest do faraona z Księgi Wyjścia, Heroda, Piłata, nazywany narzędziem Szatana i poprzednikiem Antychrysta[103].

Istniało wszakże jeszcze głębsze dno i Konstancjusz je osiągnął. Nie mamy zbyt wielu informacji na temat charakteru tego człowieka, abyśmy mogli rozpocząć odkrywanie jego tajemnic, a tym bardziej uchylić rąbka starożytnej tajemnicy nieprawości, chcąc zrozumieć jego podstawowe motywacje[104]. Jest rzeczą pewną, że jego „złymi duchami" byli Ursacjusz i Walens, lecz również, jeśli o nich chodzi, nie dysponujemy danymi mogącymi pomóc w wyjaśnieniu czegokolwiek. Trzeba nam jednak pamiętać, że byli oni wyszkoleni przez Ariusza podczas jego pobytu na zesłaniu, a na temat jego charakteru co nieco wiemy i znamy niektóre jego cechy: pycha, gniew, lekkomyślność[105]. Lecz to, co teraz czynili Konstancjusz, Ursacjusz i Walens, było o wiele gorsze od wszystkiego, co wiemy, bądź czego się domyślamy o osobie ich mistrza, choć był on przecież arcyheretykiem. Poddali chłoście Hozjusza z Kordoby, owego świętego stulatka; grozili, że zabiją papieża Liberiusza w jego celi. A czyniąc to, złamali ich obydwu[106]. Od czasu pierwszego Wielkiego Piątku, uczniowie Chrystusa nie widzieli bardziej ponurej wiosny niż ta w roku 357. W najgłębszym sensie było to coś gorszego niż prześladowania w czasach pogańskich, ponieważ tym razem to chrześcijanie byli prześladowcami swoich braci. Jerzy „Handlarz Wieprzowiną" rozpanoszył się na dobre w Aleksandrii. Jego

---

* Miasto w Dolnej Panonii, jedna z cesarskich rezydencji. W latach 347-359 miejsce synodów. Zburzone przez Hunów w roku 442.

103 De Clercq, *Ossius*, s.454-458; *History of the Church*, t. II, s. 132-141; Athanasius, *Historia Arianorum*, 30,52, 68,76-78.

104 Jedyna znana autorowi biografia Konstancjusza, praca R. Kleina *Constantius II und die christlische Kirche* (Darmstadt 1977), jest tak wściekle anty-atanazjańska, że jest rzeczą niemożliwą, by poznać ponurą rzeczywistość Konstancjuszowej tyranii wraz z jej okropnościami, zwłaszcza tymi wymierzonymi w Hozjusza z Kordoby (czego przecież zakwestionować nie sposób) a zatem również uniemożliwia jakąkolwiek głębszą analizę jego charakteru oraz motywacji, na co ktoś mógłby mieć nadzieję.

105 Wystarczy przyjrzeć się cytatom z jego *Thalii* („Uczta").

106 Athanasius, *Aplogia contra Arianom*, 89, oraz *Historia Arianorum*, 5, 41.

osobista armia dowodzona przez Sebastiana Manichejczyka regularnie napadała na grupy wiernych, odprawiających nabożeństwa na cmentarzach (ponieważ zagarnął on kościoły) – i starających się w ten sposób utrzymywać duchową łączność z nieobecnym Atanazym – aresztując ich, okaleczając i zabijając[107]. Pomiędzy wiernymi błyskawicznie roznosiły się przerażające wieści, że papież, biskup Rzymu, głowa Kościoła, dotychczasowy przyjaciel Atanazego i jego niezłomny obrońca, teraz przyłączył się do tych, którzy go potępiali; że poniżając się, błagał prześladowców o miłosierdzie i wreszcie podpisał się pod dwuznacznym wyznaniem wiary, Pierwszą Formułą z Sirmium wypracowaną przez synod obradujący w tym mieście sześć lat wcześniej. Synod, z którym papież nie miał przecież nic wspólnego[108]. Obecnie trwały intensywne przygotowania do nowego synodu w Sirmium, zdominowanego przez Ursacjusza i Walensa, który miał przypieczętować ich triumf. Złamany papież

[107] Robertson, *Athanasius,* s. LII-LIII.

[108] Autentyczność czterech listów papieża Liberiusza, dokumentujących jego upadek w obliczu prześladowań, była przedmiotem dociekań przez całe stulecia. Dwaj wielcy uczeni, którzy podważali ich autentyczność to Hefele, *Councilsi,* t. II, s. 231-246 i J. Chapman, *The Contested Letter of Pope Liberius*, „Revue bénédictine", XXVII (1910), s. 22-31, 172-203, 525-351. Całkiem dobre streszczenie stanowisk przeciwnych znajdziemy u Weltina (*Ancient Popes*, s. 198-201) i De Clercqa (*Ossius*, s. 422-425, 443-445). Po I wojnie światowej prawie wszyscy uczeni uznawali owe listy za autentyczne, częstokroć bez specjalnych, dodatkowych badań. Kwestie podniesione przez Hefelego i Chapmana doczekały się wszakże bardzo dobrze dopracowanej odpowiedzi ze strony E.Amanna, w jego znakomitym artykule o papieżu Liberiuszu, zamieszczonym w *DTC*, t. IX (1), s. 631-635. Przedstawianie ze szczegółami całej tej debaty bez wątpienia znacznie zwiększyłoby zawartość niniejszego przypisu i całego rozdziału. Dla autora bolesny jest fakt, iż nie może zgodzić się z Chapmanem, jednym z najlepszych i najgłębszych katolickich uczonych XX wieku. Może jedynie przytaknąć delikatnej uwadze Amanna, iż w tej kwestii „jego bardzo ostre uwagi są nie zawsze przekonujące (*ses remarques.trés subtiles ne sont pas tojours convaincantes*). Spora część argumentów Chapmana opiera się na założeniu, że załamanie się Liberiusza było zbyt teatralnym gestem zwrócenia się wstecz, by mogło być autentyczne.Weltin, zgadzając się, że listy są autentyczne, ukazuje równocześnie kontrast pomiędzy nimi a listami pisanymi do Konstancjusza i Hozjusza z Kordoby po Synodzie w Arles (zob. przyp. 96) i biskupów skazanych za ich niewzruszoną prawowierność na zesłanie po Synodzie w Mediolanie (zob. przyp. 105). Listy te są niezwykle podobne, jeśli chodzi o styl, lecz totalnie różne, jeśli chodzi o treść. Jest całkiem prawdopodobne, że listy Liberiusza pisane w czasie jego uwięzienia faktycznie zostały ułożone przez jego prześladowców (gdyż wprost przeczą treści poprzednich listów) i podsunięte mu do podpisu. Jest jednak rzeczą o pierwszorzędnym znaczeniu, że jego upadek nie był jednak zupełnym, gdyż nigdy nie zaakceptował on herezji w jej pełnej postaci. Pierwsza Formuła z Sirmium nie była wprost heretycka, lecz jedynie dwuznaczna i była jedynym wyznaniem wiary, jakie podpisał w roku 357. Wysiłki Chapmana, zmierzające do wykazania, iż wyrażenie *Pro deifico* oznacza, że Liberiusz podpisał heretycką Drugą Formułę z Sirmium (*op. cit.*, s. 172-173), porównywane ze znacznie lepszymi argumentami Amanna (*op. cit.*, s. 648-649, 651-652) są jednymi z najsłabszych fragmentów całej rozprawy. Czasami pada pytanie, czy heretyccy prześladowcy zmuszali Liberiusza do podpisania nieszkodliwej, lecz teologicznie niejednoznacznej formuły. Najprawdopodobniej w ich zamierzeniu miał to być pierwszy krok w kierunku złamania go. Ponieważ synod w Sirmium, który w roku 351 wypracował pierwszą Formułę, nigdy nie został oficjalnie uznany ani przez urzędującego wówczas papieża Juliusza, ani przez samego Liberiusza, a poza tym – choć nie był otwarcie ariański, przejawiał tendencje ariańskie – nie ulega wątpliwości, że arianie uważali go za dobry początek w kierunku dalszego wywierania presji na Liberiusza, by ten po raz pierwszy podpisał się pod Formułą, co z kolei miało być krokiem w kierunku pełnego uznania arianizmu, co w końcu było ich celem.

i trzęsący się Hozjusz zostali przywleczeni do Sirmium, gdzie skutych łańcuchami obwożono na wozie, wystawiając na szyderstwo motłochu, podobnie jak za czasów pogańskich czyniono z jeńcami wojennymi. Zostało wypracowane nowe wyznanie wiary, Druga Formuła z Sirmium. Było ono już otwarcie ariańskie i głosiło, że: „nie może być żadnej wątpliwości, że tam gdzie mowa o czci, godności, chwale, majestacie czy nawet imieniu, Ojciec jest większy od Syna... Katolicka wiara naucza, że są dwie osoby: Ojciec i Syn, i że Ojciec jest większy, a Syn mniejszy i jemu poddany"[109]. Gdy Hozjusz z Kordoby podpisał ten dokument, Ursacjusz i Walens fanfarami obwieścili jego przejście na ich stronę. Chrześcijaństwo przeżyło szok. Człowiek, którego wielu uważało za największego z żyjących chrześcijan, niewzruszoną opokę, stujednoletni starzec zaakceptował herezję ariańską. O tym, czy jego umysł był przyćmiony w momencie składania tego podpisu, możemy w sposób uzasadniony wnioskować na podstawie tego, że pomimo chłosty do samego końca nie przyłączył się do potępienia swego drogiego przyjaciela Atanazego, choć zrobił to nawet papież Liberiusz[110]. Jednego jeszcze brakowało, by zwycięstwo arian było całkowite: papież Liberiusz musiał podpisać Drugą Formułę z Sirmium. Możemy sobie łatwo wyobrazić, jakich użyto argumentów, by wywrzeć nań nacisk. Jego pisane wiosną, pełne uniżenia listy, których treść w sposób oczywisty przeczyła temu wszystkiemu, czego wcześniej przyrzekał strzec, ujawnione teraz przez arian[111], zniszczyły jego moralną wiarygodność. Hozjusz z Kordoby, ten kolos ortodoksji, upadł z łoskotem, który słychać było w całym świecie. Czy mógł więc Liberiusz wytrzymać to wszystko, skoro tak wielki człowiek – o wiele odeń odważniejszy, Wyznawca z czasów Wielkiego Prześladowania – uległ wobec przemocy? Już wcześniej, podpisując dość dwuznaczną w swej wymowie Pierwszą Formułę z Sirmium, wzbudził wątpliwości co do swojej prawowierności[112], na długo przedtem, zanim doktryna o nieomylności papieża stała się oficjalną doktryną Kościoła. Z pewnością musiał usprawiedliwiać się za pomocą tego samego rozumowania, jakim tak

---

[109] Palanque, *Church in the Christian Roman Empire*, t. I, s. 187. Meslin dochodzi w końcu do wniosku, że wraz z pojawieniem się Drugiej Formuły z Sirmium, w Kościele doszło do większego rozdarcia na tle doktrynalnym (*Les Ariens d`Occident*, s. 276-279). Zaprezentowana w tekście kolejność wydarzeń, oparta na artykule Amanna, została w sposób rzetelny potwierdzona przez o wiele bliższe nam chronologicznie badania Antonia Montes Moreno (*Potamius de Lisbonne et la Controverse Arienne*. Louvain 1969, s. 96-113). Montes Moreno ustala datę synodu w Sirmium, który przyjął Drugą Formułę na sierpień roku 357, i podkreśla, że nie jest rzeczą pewną (aczkolwiek jest to prawdopodobne), czy papież Liberiusz był obecny w trakcie trwania obrad, gdyż tak naprawdę nie wiemy, kiedy został przewieziony z Beroei do Sirmium, choć nie ulega wątpliwości, że w końcu został tam przewieziony (*ibid*., s. 107). Montes Moreno, prawowierny pisarz, potwierdza stanowisko Amanna i wszystkich badaczy zajmujących się tą sprawą po roku 1918, którzy uznają, że cztery kompromisowe listy papieża Liberiusza z okresu kryzysu są autentykami (*ibid*., s. 98-100; zob. też przyp. 123).

[110] Duchesne, *Early History of the Church*, t. II, s. 227-228.

[111] Centralnym tematem listów Liberiusza, pisanych w okresie poprzedzającym jego uwięzienie a skierowanych do Konstancjusza, Hozjusza z Kordoby i wyznawców z Mediolanu, są obietnice absolutnej wierności i stałości.

[112] Św. Hilary z Poitiers określa to mianem *Perfidia Ariana* (Hefele, *Councils*, t. II, s. 244.)

często posługiwali się jego, pożal się Boże, apologeci: że działał pod przymusem, a zatem nie ponosi odpowiedzialności za to, co uczynił[113].

Oto jeszcze jeden z wielkich, niemalże zupełnie nieznanych dramatów w historii chrześcijaństwa. Nieznanych, ponieważ tylko z trudem przychodzi nam odtworzyć okoliczności, w jakich się rozgrywał, a już zupełnie nic nie wiemy na temat tego, jaki był jego przebieg. Wyobraźmy sobie: papież Liberiusz dźwigający swój krzyż w Sirmium. Wykorzystany i upokorzony przez wrogów, opuszczony przez patrzących nań z politowaniem przyjaciół; samotny, przeraźliwie samotny, „jak robak, a nie człowiek"[114], otoczony bykami z Baszanu, z kośćmi niczym woda, z sercem niczym wosk, złożony w prochu śmierci*. Czy razem z psalmistą wołał do Pana słowami: „nie stój z dala ode mnie, bo klęska jest blisko, a nie ma wspomożyciela"?[115]. Niewątpliwie tak – jeśli nie głośno, to z pewnością w duchu. Ale nie podpisał się pod Drugą Formułą z Sirmium. Tak więc na ostatnim etapie – można by rzec: za pięć dwunasta – arianie przeżyli rozczarowanie. Jak miało się to zdarzać im podobnym w późniejszej historii papiestwa, nie mogli wprost zrozumieć jak, dlaczego i przez kogo zostali wyprowadzeni w pole. Przez cały rok trzymali Liberiusza w Sirmium, mając pewność, że wkrótce nastąpi ostateczny przełom. Ale przełom nie nastąpił[116]. Chrześcijaństwo odetchnęło. Modlitwy cierpiącego papieża, ściganego niczym łowna zwierzyna Atanazego oraz jego wiernych mnichów z pustyni i egipskich grobowców, zwyczajnych wiernych, takich jak ci, którzy krzyczeli w mediolańskiej katedrze w czasie trwania skandalicznego synodu i którzy nigdy nie chcieli mieć nic wspólnego z ariańską herezją ani jej wyznawcami – związanymi z dworem biskupami – cicho wznosiły się ku niebu. Powoli, z początku niedostrzegalnie, przypływ zaczynał powracać, lecz w sposób, którego nikt nie był w stanie przewidzieć.

---

[113] Pisarze katoliccy, a nawet większość protestanckich, przyznają, że zagadnienie nieomylności papieskiej nie jest bezpośrednio związane z tym, co czynił i co mówił Liberiusz w czasie pobytu na zesłaniu w Beroei i Sirmium, gdyż jest rzeczą oczywistą, iż był on wówczas pod nieustającą presją. Choć jest rzeczą teoretycznie możliwą, że papież mógł pod presją przyjąć heretyckie wyznanie wiary, to faktem jest – jak wykażemy – że na przestrzeni dwóch tysięcy lat żaden papież niczego takiego nie uczynił. Papież, jako świadek wiary, zobowiązany jest do najwyższego wysiłku w celu przeciwstawienia się jakiemukolwiek naciskowi, który zmierzałby do wymuszenia na nim zaparcia się podstawowej prawdy o Tym, Którego jest wikariuszem. Abstrakcyjna doktryna o papieskiej nieomylności mogłaby jakoś przetrwać w obliczu odstępstwa papieża od prawdy dogmatycznej, lecz Kościół doznałby wówczas poważnej szkody; o wiele większej niż ta, która byłaby rezultatem błędnych sądów w innej materii, słabości papieża, a nawet papieskiej niesprawiedliwości czy osobistej niemoralności.

[114] Księga Psalmów 22, 7.

* *Ibid*. 22, 13-16.

[115] *Ibid*. 22, 12.

[116] Amann, *Libére* [w:] *DTC*, t. IX (I), s. 653-654.

BIBLIOGRAFIA

Historii chrześcijaństwa, bardziej niż jakiejkolwiek innej historii, nie sposób pisać, nie zajmując określonego stanowiska. To właśnie stanowisko czy punkt widzenia, jest tym, co nadaje kształt stawianym pytaniom. Tak więc autorzy, spoglądający z całkowicie odmiennej perspektywy niż dany czytelnik czy badacz, po prostu często nie będą zadawali pytań, na które ci ostatni szukają odpowiedzi. Uczciwość nakazuje zatem zaznaczyć w bibliografii, jaki typ światopoglądu reprezentuje dany autor, a to dlatego, że ów światopogląd decyduje o całościowym podejściu do badanej sprawy.

Kiedy jednak ktoś zaczyna mówić o orientacji danej książki, natychmiast odzywają się głosy protestu przeciwko „nadawaniu etykietek". Rzeczywiście, pospieszne i powierzchowne przylepianie etykiety w oczywisty sposób odbija się na jasności rozumowania i nadaje kształt całej analizie, jednak odmowa jasnego postawienia sprawy jest niczym innym, jak unikaniem dotykania fundamentalnych kwestii. W przypadku wielu dzieł historycznych światopogląd autora od razu rzuca się w oczy inteligentnemu czytelnikowi, czemu zatem mówienie o tym otwarcie ma być jakimś rodzajem *tabu*.

Występujące w tej książce określenia, takie jak ortodoksyjny (prawowierny), protestant, rzymski katolik, prawosławny, żyd, modernista czy świecki humanista są dla każdego jasne, pomimo tego, że często odrzucane są jako nie pasujące do dyskursu naukowego. Tymczasem one po prostu w sposób jasny i wyraźny określają pozycje ideowe – choć oczywiście w żadnym razie nie oznacza to, że poszczególni ludzie będą konsekwentnie reprezentować takie, a nie inne stanowisko. Aby podać pełne definicje tych terminów, każdemu z nich należałoby poświęcić obszerny esej. W tym przypadku musi wystarczyć jedno zdanie.

Ortodoksyjne stanowisko chrześcijańskie to takie, które przyjmuje, że Jezus Chrystus jest Bogiem Wcielonym, prawdziwym Bogiem i zarazem prawdziwym człowiekiem; że narodził się z Maryi Dziewicy, żył i nauczał w Palestynie w I stuleciu, dokonywał cudów, zmarł na krzyżu, by zbawić wszystkich ludzi, dosłownie, fizycznie powstał z martwych oraz powtórnie przyjdzie w chwale sądzić żywych i umarłych. Światopogląd *modernistyczny*, choć sam zwie się chrześcijańskim, podaje w wątpliwość bądź usiłuje reinterpretować wszystko to, o czym napisano

wyżej, a ponieważ wszystkie powyższe twierdzenia w oczywisty sposób wynikają z Nowego Testamentu, *moderniści* muszą (i robią to) utrzymywać, że nawet jeśli autorzy pism Nowego Testamentu opisują to, co według nich było wydarzeniem historycznym, to ich opisy nie zawsze są (przynajmniej w większości przypadków) prawdą historyczną. W ten sam sposób podchodzą do Starego Testamentu. Światopogląd *świeckiego humanisty* w całości odrzuca wierzenia chrześcijańskie, twierdząc, że albo Bóg nie istnieje, albo też, jeśli istnieje, to nie ma to i tak żadnego znaczenia, ponieważ nie angażuje się bezpośrednio w historię ani nie ingeruje w ludzkie życie. *Rzymski katolik* to chrześcijanin który uznaje Biskupa Rzymu za nieomylną w kwestiach doktrynalnych głowę Kościoła, założonego przez Chrystusa. *Prawosławni* odrzucają te dwa punkty doktryny rzymskokatolickiej [nieomylność i supremacja papieska w Kościele – przyp. tłum.], lecz uznają wszystkie ważniejsze dogmaty katolickie. *Protestant* to każdy inny chrześcijanin Zachodu. Natomiast *żyd* to ktoś, kto przynajmniej w jakimś stopniu jest wyznawcą judaizmu i uznaje Boską inspirację Starego Testamentu, przy czym termin ten nie oznacza po prostu przynależności do konkretnej narodowości.

Niniejsza biografia obejmuje przede wszystkim historię religijną i polityczną oraz źródła wykorzystane w opracowywaniu tego tomu. Biografie naukowe kładą szczególny nacisk na wpływ wybitnych osobowości na dzieje. Większość z wykorzystanych tu prac stanowią prace napisane w języku angielskim, lecz jest tu również spora liczba prac francusko oraz hiszpańskojęzycznych, co ma związek z niezwykłą wagą historiografii tych dwu wielkich narodów katolickich. Umieszczono tu również kilka tytułów niemieckojęzycznych.

Podobnie jak w przypadku pozostałych tomów tej *Historii,* bibliografia ma stanowić rodzaj krótkiego przewodnika dla badaczy historii, będących prawowiernymi chrześcijanami, zajmujących się okresem, jakiego dotyczy niniejszy tom. Nakład wielu zamieszczonych pozycji jest już wyczerpany, wiele z nich jest mało znanych oraz trudno dostępnych. Mam nadzieję, że rezultatem zamieszczenia tych tytułów w niniejszej bibliografii będzie to, że większa liczba tych niezwykle ważnych książek zostanie ocalona od zapomnienia bądź przywrócona na honorowe miejsce w publicznych i prywatnych bibliotekach, wszędzie tam, gdzie istnieje zainteresowanie chrześcijaństwem.

I. TEKSTY OGÓLNE

The Cambridge Medieval History obejmuje cały okres, będący przedmiotem zainteresowania niniejszego tomu i w większej części opisuje go równie dobrze, jak wówczas, gdyby dzieło to nie reprezentowało chrześcijańskiego punktu widzenia. Jest ono szczególnie użyteczne, jeśli chodzi o trudne lata pomiędzy śmiercią Karola Wielkiego (814) do elekcji papieża św. Grzegorza VII (1073), będąc w tym wypadku jedyną pracą zawierającą połączoną ze sobą w określoną całość, wyczerpującą historię Zachodu. Jeśli chodzi o bardziej szczegółową historię Kościoła, to jest nią dogłębne i imponujące, choć przesadnie ostrożne dziesięciotomowe, zredagowane przez Huberta Jedina i Johna Dolana opracowanie, którego autorami są historycy katoliccy, noszące tytuł *The History of Church* (dwa z tomów były wcześniej opublikowane pod ogólnym tytułem *Handbook of Church History*, New York 1965-1981). Jeśli chodzi o bardziej zdecydowaną katolicką syntezę, choć obejmującą mniej zagadnień, zob. N.G. Eberhardt, *A Summary of Catholic History* (St. Louis 1961). Jeśli chodzi o papiestwo, zawsze zajmujące w historii katolicyzmu pozycje centralną, zob. dziewiętnastotomowa praca Horacego K. Manna, *The Lives of the Popes in the Middle Ages* (London 1902-1931), zdecydowanie ortodoksyjnego autora katolickiego, który prezentuje niedostępne gdzie indziej materiały oraz dużo bardziej krytyczne sądy, niż sądzi wielu spośród tych, którzy nie zapoznali się dokładnie z jego pracą. Jeśli chodzi o wielkie sobory ekumeniczne, odsyłam do pięciotomowej pracy Charlesa J. Hefele, *A History of the Councils of the Church* (red. William R. Clark, Edingburgh 1894). Jeśli chodzi o biografię i różne inne elementy mające duże znaczenie tak dla zawodowego historyka, jak przeciętnego czytelnika, zob. czterotomową *The Catholic Encyklopedia*, Butler, Thurston, Attwater, *Lives of the Saints* (zredagowali, poprawili i opatrzyli suplementem Herbert Thurston i Donald Attwater, Westminster 1956), *Dictionary of Christian Biography* (red. William Smith i Henry Wace), *Dictionary of National Biography;Dictionnaire de Théologie catholique;* i *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*.

II. OKRES PÓŹNEGO CESARSTWA RZYMSKIEGO (324-610)

Armstrong C. B., *The Synod of Alexandria and the Schism at Antioch in A.D. 362*, „Journal of Theological Studies", XXII (1920-21).

Attwater Donald, *St. John Chrysostom*, London. 1959.

Bachrach Bernard S., *A History of ihe Alans in the West*, Minneapolis 1973.

Baker G. P., *Constantine the Great and the Christian Revolution*, New York 1931, 1967.

Barnes Timothy D., *Consiantine and Eusebius*, Cambridge 1981.

Barnes Timothy D., *Emperor and Bishops. A.D. 324-344: Some Problems*, „American Journal of Ancient History", III (1975).

Batiffol Pierre, *La Siége apostolique (359-451)*, Paris 1924.

Baur Chrysostomus, *John Chrysostom and His Time*, London 1959-60, 2 tomy.

Baynes Norman H., *Constantine the Great and the Christian Church*, London 1934, 1972.

Bell H. Idris (red.), *Jews and Christians in Egypt; the Jewish Troubles in Alexandria and the Athanasian Controversy, Illustrated by Texts from Greek Papyri in the British Museum*, London 1924.

Borchardt F.A., *Hilary of Poitiers' Role in the Arian* Struggle, The Hague 1966

Boularand Ephrein, *L' Hérésie d'Arius et la foi de Nicée*, Paris 1972, 2 tomy.

Browning R., *Justinian and Theodora*, New York 1971.

Bury B.B., *History of the Later Roman Empire from me Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, New York 1958, 2 tomy.

Cameron Alan, *Claudian Poetry and Propaganda at the Court of Hororius*, Oxford 1970.

Caspar Erich, *Geschichte des Papsttums*, Tübingen 1935.

Cavallera Ferdinand, *Le Schisms d'Antioche*, Paris 1905.

Chadwick Henry, *The Exile and Death of Flavian of Constantinople: a Prologue to the Council of Chalcedon* „Journal of Theological Studies", VI (1955).

Chadwick Henry, *The Fall of Eustathius of Antioch*, „Journal of Theological Studies", XLIX (1948).

Chadwick Henry, *Ossius of Cordova and the Presidency of the Council of Antioch, 325*, „Journal of Theological Studies", IX (1958).

Chadwick Henry, *Priscillian of Avila*, Oxford 1976.

Chapman John, *The Contested Letters of Pope Liberius*, „Revue bénédictine", XXVII (1910), s. 22-31, 172-203, 325-351.

Chapman John, *Saint Benedict and the Sixth Century*, London 1929.

Chapman John, *Studies on the Early Papacy*, New York 1928.

Charanis Peter, *Church and State in the Later Roman Empire; the Religious Policy of Anastasius 1, 491-518*, Madison 1939.

Combes Louis de, *Études sur les Souvenirs de la Passion; La Vraie Croix perdue et retrouvée*, Paris 1902.

Courtois Christian, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955.

Dalton O.M. *The History of the Franks by Gregory of Tours,* t. I: „Introduction", Oxford 1927.

Danielou, Jean, Henri Marrou, *The Christian Centuries,* t. I: „The First Six Hundred Years", New York 1964.

Deanesly Margaret, *Augustine of Canterbury*, London 1964.

De Clercq Victor C., *Ossius of Cordova*, Washington 1954.

Demougeot E., *De I'Unité et la Division de I' Empire romain, 395-410*, Paris 1951.

Donaldson Christopher, *Martin of Tours: Parish Priest, Mystic, and Exorcist*, Boston 1979.

Downey Glanville, A *History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961.

Duchesne Louis, *Early History of the Christian Church*, London 1912, 3 tomy.

Duchesne Louis, *L'église au VIe siècle*, Paris 1925.

Duckett Eleanor S., *Medieval Portraits from East and West*, Ann Arbor 1972.

Dudden F. Homes, *Gregory the Great, His Place in History and Thought*, New York 1905, 1967, 2 tomy.

Dudden F. Homes, *The Life and Times of St. Ambrose*, Oxford 1935, 2 tomy.

Duke John A., *The Columban Church*, Edinburgh 1932.

Foley Louis, *The Greatest Saint of France*, Milwaukee 1931.

Frend W.H.C., *The Donatist Church*, Oxford 1952.

Frend W.H.C., *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge 1972.

Gallay Paul, *La Vie de Saint Grégoire de Nazianze*, Lyon 1943.

García Villada Zacarias, *Historia Eclesiástica de España*, Madrid 1929-34, 3 tomy.

Goubert Paul, *Byzance avant l'Islam*, Paris 1951, 2 tomy.

Gray Patrick T.R., *The Defense of Chalcedon in the East*, Leiden 1979.

Gregory Timothy, *Vox Populi; Popular Opinion and Violence in the Religious Controversies of the Fifth Century A.D.* Columbus 1979.

Grisar Hartmann, *History of Rome and the Popes in the Middle Ages*, London 1911-12, 3 tomy.

Hodgkin Thomas, *Italy and Her Invaders,* wyd. 2, Oxford 1895, 8 tomów.

Holsapple Lloyd B., *Constantine the Great*, New York 1942.

Hunt E.D., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, A.D. 312-460*, Oxford 1982.

Jalland Trevor, *The Life and Times of St. Leo the Great*, London 1941.

Jones A.H.M., *The Later Roman Empire, 284-602: a Social, Economic, and Administrative Survey*, Norman 1964, 2 tomy.

Kelly J.N.D., *Jerome, His Life, Writings, and Controversies*, New York 1975.

Kidd B.J., *A History of the Church to A.D. 461*, Oxford 1922, 2 tomy.

Klein Richard, *Constantius II und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977.

Kurth Godefroid, *Saint Clotilda*, London 1898.

Kurth Godefroid, *Clovis*, Paris 1893, 1978.

Labriolle P. de, i inni, *De la mort de Théodose à l'élection de Grégoire Ie Grand*, Paris 1948 (IV tom *History of the Church* Fliche-Martina).

Lesetre Henri, *Sainte Geneviève*, Paris 1900

Lietzmann Hans, A *History of the Early Church*, New York 1950, 3 tomy.

Livermore H.V., *The Origins of Spain and Portugal*, London, 1971.

Manchen-Helfen Otto, *The World of the Huns*, red. Max Knight, Berkeley 1973.

Marucchi Orazio, *Manual of Christian Archeolog*, Paterson 1935.

Maspero Jean, *Histoire des patriarches d'Alexandrie (518-616)*, Paris 1923.

Meer F. Van der, *Augustine the Bishop*, New York 1961.

Meslin Michel, *Les Ariens d'Occident*, Paris 1967.

Mocsy Andras, *Pannonia and Upper Moesia, a History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Boston 1974.

Montes Moreno Antonio, *Potamius de Lisbonne et la Controverse Arienne*, Louvain 1969.

Morris John, *The Age of Arthur, a History of the British Isles from 350 to 650*, New York 1973.

Murphy Francis X., *Peter Speaks Through Leo; the Council of Chalcedon*, Washington 1952.

Mussel Lucien, *The Germanic Invasions; the Making of Europe, A.D. 400-600*, University Park 1975.

Oost Stewart, *Galla Placidia Augusta*, Chicago 1968.

Oppenheimer Francis, *Frankish Themes and Problems*, London 1952.

Palanque R. i inni, *The Church in the Christian Roman Empire*, London 1939, 2 tomy (III tom *History of the Church* Fliche-Martina).

Paredi Angelo, *Saint Ambrose, His Life and Times*, Notre Dame 1964.

Peeters Paul, *L'Épilogue du Synode de Tyren 335*, „Analecta Bollandiana", LXIII (1945).

Plinval Georges de, *Pélage, ses écrits, sa vie et sa reforme*, Lausanne 1943.

Ricciotti Giuseppe, *The Age of Martyrs*, Milwaukee 1959.

Ricciotti Giuseppe, *Julian the Apostate*, Milwaukee 1960.

Richards Jeffrey, *Consul of God; the Life and Times of Gregory the Great*, Boston 1980.

Richards Jeffrey, *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages, 476-752*, Boston 1979.

Robertson Archibald (red), *Select Writings and Letters of Athanasius, Bishop of Alexandria,* t. IV: „A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church", London 1891; Grand Rapids 1971.

Saklatvala Beram, *Arthur: Roman Britain s Last Champion*, New York 1967.

Sellers R.V., *The Council of Chalcedon, a Historical and Doctrinal Survey*, London 1961.

Sellers R.V., *Eustathius of Antioch and His Place in the Early History of Christian Doctrine*, Cambridge 1928.

Setton Kenneth M., *Christian Attitudes toward the Emperor in the Fourth Century*, New York 1941.

Simpson W. Douglas, *The Historical Saint Columba,* wyd. 3, Edinburgh 1963.

Smith John Holland, *Constantine the Great*, London 1971.

Stein Ernest, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1949, 2 tomy.

Stevens C.E., *Sidonius Apollinaris and His Age*, Oxford 1933.

Telfer W., *Paul of Constantinople*, „Harvard Theological Review", XLIII (1950).

Tessier Georges, *Le Baptême de Clovis*, Paris 1964.

Thompson E.A., *The Goths in Spain*, Oxford 1969.

Thompson E.A., *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948.

Thompson E.A., *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford 1966.

Thurston Herbert, *Relics, Authentic and Spurious*, „The Month", CLV (maj 1930).

Torres Rodriguez Casimiro, *Galicia Historica: El Reino de los Suevos*, La Coruña 1977.

Vasiliev A.A., *Justin I. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge 1950.

Vlasto A.P., *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970.

Vyver A. van de, *La victoire contre les Alamans et la conversion de Clovis*, „Revue belge de philologie et d'histoire", XV (1936), s. 859-914 i XVI (1937), s. 35-94.

Vyver A. van de, *L'unique victoire centre les Alamans et la conversion de Clovis en 506*, „Revue belge de philologie et d'histoire", XVII (1938), s. 798-813.

Wallace-Hadrill J. M., *The Long-Haired Kings and Other Studies in Frankish History*, New York 1962.

Walsh William Thomas, *Saints in Action*, New York 1961.

Weltin G., *The Ancient Popes*, Westminster 1964.

Wilson lan, *The Shroud of Turin*, Garden City 1978 [wyd. pol. *Całun Turyński*, tłum. A. Polkowski, Warszawa 1983].

Zeiller Jacques, *Les Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de I'empire remain*, Paris 1918.

III. CHRZEŚCIJAŃSTWO POZA GRANICAMI CESARSTWA RZYMSKIEGO (324-814)

a. Armenia

Grousset Rene, *Histoire de I'Armenie des origines à 1071*, Paris 1947.

Sarkissian Karekin, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, London 1965.

Wigram W.A., *An Introduction to the History of the Assyrian Church*, London 1910.

b. Gruzja

Alien E.D.A., *History of the Georgian People*, New York 1932, 1971.

Peeters Paul, *Les Débuts du Christianisme en Géorgie*, „Analecta Bollandiana", I (1932).

Toumanoff Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington 1963.

c. Etiopia

Haile Getatchew, *The Homily in Honor of St. Frumentius, Bishop of Axum*, „Analecta Bollandiana", XCVII (1979).

Jones A.H.M., Monroe Elizabeth, *A History of Ethiopia*, Oxford 1935.

Shinnie P.L., *Meroë, a Civilization in the Sudan*, New York, 1967.

d. Persja

Frye Richard N., *The Heritage of Persia*, Cleveland 1963.

Labour Jerome, *Le christianisme dans I'empire perse sous la dynastic Sassanide*, Paris 1904.

Vine Aubrey, *The Nestorian Churches*, London 1937.

e. Irlandia

Bieler Ludwig, *St. Patrick and the Coming of Christianity*, Dublin 1967 (I tom *A History of Irish Catholicism*).

Binchy D.A., *St. Patrick and His Biographers*, „Studia Hibernica", II (1962).

Bury J.B., *Life of St. Patrick*, London 1905.

Byrne Francis D., *Irish Kings and High-Kings*, London 1973.

Curtayne Alice, *St. Brigid of Ireland*, New York 1954.

Hanson R.P.C., *The Date of Saint Patrick*, „Bulletin of the John Rolands Library", LXI (1978-79).

Hanson R.P.C., *Saint Patrick, His Origins and Career*, New York 1968.

McNeill John T., *The Celtic Churches, a History*, Chicago 1974.

Pochin Mould, Daphne D.C., *The Irish Saints*, Dublin 1964.

Ryan John, *Irish Monasticism: Origins and Early Development,* wyd. 2, Ithaca 1972.

Severin Tim, *The Brendan Voyage*, New York 1978 [tłum. polskie w: Lady Gregory, *O świętym Brendanie-żeglarzu tudzież o innych świętych i bohaterach Irlandii*, Kraków 1994].

f. Chiny

Fitzgerald C.P., *China, a Short Cultural History,* red. C.C. Seligman, London 1935.

Foster John, *The Church of the T'ang Dynasty*, London 1939.

Moule A.C., *Christians in China before the Year 1500*, London 1930.

Twitchett Denis (red.), *The Cambridge History of China,* t. III, cz. 1, Cambridge 1979.

IV. CZASY MAHOMETA I KAROLA WIELKIEGO (610-814)

Adelson Howard, Baker Robert, *The Oath of Purgation of Pope Leo III in 800*, „Traditio", VII (1952).

Alexander Paul J., *The Patriarch Nicephorus of Constantinople; Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford 1958.

Auzias Léonce, *L'Aquitaine carolingienne*, Toulouse 1937.

Bamard L.W., *The Graeco-Roman and Oriental Background of the Iconoclastic Controversy*, London 1974.

Belloc Hilaire, *Miniatures of French History*, New York 1926.

Brehier Louis, Aigrain René, *Grégoire Ie Grand, les états barbares et la conquête arabe (590-757)*, Paris 1947.

Brown Peter, *A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy*, „English Historical Review", 88 (1973).

Bury J.B.A., *History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, London 1912.

Butler Alfred J., *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion,* red. P. M. Fraser, Oxford 1978.

Deviosse Jean, *Charles Martel*, Paris 1978.

Diehl Charles, *L'Afrique Byzantine*, Paris 1896, New York 1959.

Donner Fred M., *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981.

Duckett Eleanor S., *Alcuin, Friend of Charlemagne. His World and His Work*, New York 1951.

Duchesne Louis, *The Beginnings of the Temporal Sovereignty of the Popes, 754-1073*, London 1908.

Folz Robert, *The Coronation of Charlemagne*, London 1974.

Funck-Brentano Frantz, *The National History of France: the Earliest Times*, New York 1967.

Garsoian Nina G., *The Paulician Heresy*, The Hague 1967.

Gero Stephen, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, Louvain 1953.

Gibb H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923.

Glubb John Bagot, *The Empire of the Arabs*, Englewood Cliffs 1963.

Glubb John Bagot, *The Great Arab Conquests*, London 1963.

Glubb John Bagot, *The Life and Times of Muhammad*, New York 1970.

Greenaway George W., *Saint Boniface*, London 1955.

Guilland Rodolphe, *Études Byzantines*, Paris 1959.

Hallenbeck Jan T., *Pavia and Rome; the Lombard Monarchy and the Papacy in the Eighth Century*, Philadelphia 1982.

Halphen Louis, *Charlemagne and the Carolingian Empire*, Amsterdam 1977.

Head Constance, *Justinian II*, Madison 1972.

Hitti Philip K., *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*, wyd. 5, New York 1951.

Jenkins Romilly, *Byzantium: the Imperial Centuries*, New York 1966.

Levison Wilhelm, *England and the Continent in the Eighth Century*, Oxford 1946.

Lewis Archibald R., *The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050*, Austin 1965.

Llewellyn Peter, *Rome in the Dark Ages*, New York 1971.

Lomax Derek W., *The Reconquest of Spain*, London, 1978.

Lombard Alfred, *Constantin V, Empereur des Remains*, Paris 1902.

Menéndez Pidal Ramon (red.), *Historia de España,* t. III: „España visigoda", Madrid 1940; t. IV: „España musulmana", Madrid 1950; t.VI: „Comienzo de la Reconquista", Madrid 1956.

Mercier Maurice, Seguin André, *Charles Martel et la Bataille de Poitiers*, Paris 1944.

Metlake George, *The Life and Writings of St. Columban*, Philadelphia 1914.

Miller D.H., *The Roman Revolution of the Eighth Century*, „Mediaeval Studies", 36 (1974).

Miller D.H., *Byzantine-Papal Relations during the Pontificate of Paul I: Confirmation and Completion of the Roman Revolution of the Eighth Century*, „Byzantinische Zeitschrift", 68 (1975).

Noble Thomas F.X., *The Republic of St. Peter: the Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia 1983.

O'Callaghan Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Ithaca 1975.

Pérez de Urbel Justo, *El Condado de Castilla*, Madrid 1946, 3 tomy.

Reany William, *St. Theodore of Canterbury*, St. Louis 1944.

Richards Jeffrey, *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages, 476-752*, Boston 1979.

Roy J.H., Deviosse Jean, *La Bataille de Poitiers*, Paris 1966.

Sanchez Albomoz Claudio, *Origines de la nación española. Estudios críticos sobre la historia del reino de Asturias*, Oviedo 1974, 2 tomy.

Stenton F.M., *Anglo-Saxon England,* wyd. 3, Oxford 1971.

Stratos Andreas N., *Byzantium in the Seventh Century*, Amsterdam 1968-1980, 5 tomów.

Ullmann Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages,* wyd. 3, London 1970.

Verbist Gabriel H., *Saint Willibrord. Apôtre des Pays-Bas et Fondateiir d'Echternach*, Louvain 1938.

Watt W. Montgomery, *Muhammad at Medina*, Oxford 1956.

Winston Richard, *Charlemagne, from the Hammer to the Cross*, New York 1954.

V. EPOKA FEUDALNEJ ANARCHII (814-1049)

Auzias Leónce, *L'Aquitaine carolingienne*, Toulouse 1937.

Barlow Frank, *Edward the Confessor*, Berkeley 1970.

Bates David, *Normandy before 1066*, London 1982.

Belloc Hilaire, *Miniatures of French History*, New York 1926.

Browning Robert, *Byzantium and Bulgaria*, Berkeley 1975.

Bury J.B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, London 1912.

Cabaniss Allen, *Agobard of Lyons, Churchman and Critic*, Syracuse 1953.

Colbert Edward P., *The Martyrs of Cordoba (850-859)*, Washington 1962.

Cotarelo y Valledor Armando, *Historia critica y documentada de la vida y acciones de Alfonso III el Magno*, Madrid 1933.

Cousin Patrice, *Abbon de Fleury-sur-Loire*, Paris 1954.

Davidson Hilda R., *The Viking Road to Byzantium*, London 1976.

Deviosse Jean, *Hincmar, Archevêque de Reims, 845-882*, Geneva 1976, 3 tomy.

Duckett Eleanor S., *Alfred the Great, the King and His England*, Chicago 1956.

Duckett Eleanor S., *Carolingian Portraits, a Study in the Ninth Century*, Ann Arbor 1962, 1969.

Duckett Eleanor S., *Death and Life in the Tenth Century*, Ann Arbor 1967.

Duckett Eleanor S., *Saint Dunstan of Canterbury; a Study of Monastic Reform in the Tenth Century*, New York 1955.

Duchesne Louis, *The Beginnings of the Temporal Sovereignty of the Popes, 754-1073*, London 1908.

Dvornik Francis, *Byzantine Missions among the Slavs; Saints Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick 1970.

Dvornik Francis, *The Making of Central and Eastern Europe*, London 1949.

Dvornik Francis, *The Photian Schism, History and Legend*, Cambridge 1948.

Eckel Auguste, *Charles Ie Simple*, Paris 1899.

Evans Joan, *Monastic Life at Cluny 910-1157*, Oxford 1931, 1968.

Gallagher John J., *Church and State in Germany under Otto the Great*, Washington 1938.

Gjerset Knut, *History of Iceland*, New York 1925.

Gjerset Knut, *History of the Norwegian People*, New York 1927, 2 tomy.

Glubb John Bagot, *The Course of Empire; the Arabs and Their Successors*, Englewood Cliffs 1965.

Green Alice S., *History of the Irish State to 1014*, London 1925.

Halphen Louis, *Charlemagne and the Carolingian Empire*, Amsterdam 1977.

Helm P.J., *Alfred the Great*, New York 1965.

Hourlier Jacques, *Saint Odilon, Abbé de Cluny*, Louvain 1964.

Jenkins Romilly, *Byzantium: the Imperial Centuries*, New York 1966.

Jones Gwyn, A *History of the Vikings*, New York 1968.

Kosztolynik Z.J., *Five Eleventh Century Hungarian Kings; Their Policies and Their Relations with Rome*, New York 1981.

Knowles David, *The Monastic Order in England; a History of its Development from the Times of St. Dunstan to the Fourth Lateran Council, 943-1216*, Cambridge 1950.

Lapotre A., *L'Europe el Ie Saint-Siège à l`époque carolingienne*, Paris 1895.

Lauer Philippe, *Le Règne de Louis IV d'Outre-Mer*, Paris 1900, Geneva 1977.

Lees Beatrice, *Alfred the Great: the Truth Teller, Maker of England*, New York 1915.

Lewis Archibald R., *The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050*, Austin 1965.

Llewellyn Peter, *Rome in the Dark Ages*, New York 1971.

Lomax Derek W., *The Reconquest of Spain*, London 1978.

Manteuffel Tadeusz, *The Formation of the Polish State; the Period of Ducal Rule, 936-1194*, Detroit 1982.

Mapp Alf J. Jr., *The Golden Dragon; Alfred the Great and His Times*, La Salle 1974.

McKeon Peter R., *Hincmar of Laon and Carolingian Politics*, Urbana 1978.

Menéndez Pidal Ramon (red.), *Historia de Espñha,* t. VI: „Comienzo de la Reconquista" (autor: Justo Pérez de Urbel), Madrid 1956.

Moreau, E. de, *Histoire de I'Église de Belgique*, wyd. 2, Brussels 1945, 2 tomy.

Morison Samuel Eliot, *The European Discovery of America*, t. I: „The Northern Voyages, A.D. 500-1600", New York 1971.

Noble Thomas P.X., *The Republic of St. Peter; the Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia 1983.

O'Callaghan Joseph F,. *A History of Medieval Spain*, Ithaca 1975.

Partner Peter, *The Lands of St. Peter*, Berkeley 1972.

Paskiewicz Henryk, *The Rise of Moscow's Power*, New York 1983.

Pérez de Urbel Justo, *El Condado de Castilla*, Madrid 1946, 3 tomy

Pérez de Urbel Justo, *Sancho el mayor de Navarra*, Madrid 1950.

Poole Reginald C., *Benedict IX and Gregory VI*, „Proceedings of the British Academy", VIII (1917-1918), s. 199-228.

Pop Démètre, *La Défense du Pape Formose*, Paris 1933.

Rodriguez Justiniano, *Ramiro II, rey de León*, Madrid 1972.

Roy Jules, *Saint Nicholas I*, London 1901.

Runciman Steven, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge 1929.

Runciman Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

Sinor Denis, *A History of Hungary*, New York 1959.

Smyth Alfred P., *Scandinavian Kings in the British Isles, 850-880*, Oxford 1977.

Smyth Alfred P., *Scandinavian York and Dublin: the History and Archaeology of Two Related Viking Kingdoms*, Atlantic Highlands 1979.

Stenton F.M., *Anglo-Saxon England,* wyd. 3, Oxford 1971.

Toynbee Arnold, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London 1973.

Ullmann Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*, wyd. 3, London 1970.

Vernadsky George, *Kievan Russia*, New Haven 1948.

Vlasto A.P., *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970.

Vogt Albert, *Basile ler, Empereur de Byzance (867-886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Paris 1908.

Wickham Chris, *Early Medieval Italy*, Totowa 1981.

VI. REFORMA GREGORIAŃSKA KOŚCIOŁA I KRUCJATY (1049-1100)

Andressohn John C., *The Ancestry and Life of Godfrey of Bouillon*, Bloomington 1947.

Barlow Frank, *Edward the Confessor*, Berkeley 1970.

Bates David, *Normandy before 1066*, London 1982.

Costain Thomas B., *The Conquerors*, Garden City 1949.

Cowdrey H.E.J., *The Age of Abbot Desiderius; Montecassino, the Papacy, and the Normans in the Eleventh and Early Twelfth Centuries*, Oxford 1983.

Cowdrey H.E.J., *The Cluniacs and the Gregorian Reform*, Oxford 1970.

David Charles W., *Robert Curthose, Duke of Normandy*, Cambridge 1920.

Douglas David C., *William the Conqueror*, Berkeley 1967.

Fliche Augustin, *La Réforme géegorienne*, Paris 1924, 3 tomy.

Fliche Augustin, *Le Règne de Philippe I, Roi de France*, Paris 1912.

Gibson Margaret, *Lanfranc of Bec*, Oxford 1978.

Glubb John Bagot, *The Course of Empire; the Arabs and Their Successors*, Englewood Cliffs 1965.

Grinnell-Milne Duncan, *The Killing of William Rufus; an Investigation in the New Forest*, New York 1968.

Hill John i Laurita, *Raymond IV, Count of Toulouse*, Syracuse 1962.

Howarth David, *1066: the Year of the Conquest*, New York 1978.

Hunt Noreen, *Cluny under Saint Hugh*, Notre Dame 1968.

Jenkins Romilly, *Byzantium: the Imperial Centuries*, New York 1966.

Jones Gwyn, *A History of the Vikings*, New York 1968.

Jugié Martin, *Le schisme byzantin*, Paris 1941.

Knowles David, *The Monastic Order in England; a History of its Development from the Times of St. Dunstan to the Fourth Lateran Council, 943-1216*, Cambridge 1950.

Kosztolynik Z.J., *Five Eleventh Century Hungarian Kings; Their Policies and Their Relations with Rome*, New York 1981.

Leib Bernard, *Rome, Kiev, et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris 1924.

Lomax Derek W., *The Reconquest of Spain*, London 1978.

Macdonald A.J.S., *Hildebrand*, London 1932.

Manteuffel Tadeusz, *The Formation of the Polish State: the Period of Ducal Rule, 936-1194,* Detroit 1982.

Menéndez Pidal Ramón, *The Cid and His Spain*, London 1934.

Nicholson Robert L., *Tancred: a Study of His Career and Work in their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine*, Chicago 1940.

Norwich John J., *The Other Conquest*, New York 1967.

O'Callaghan Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Ithaca 1975.

Partner Peter, *The Lands of St. Peter*, Berkeley 1972.

Peters Edward (red.), *The First Crusade*, Philadelphia 1971.

Poole Austin L., *From Domesday Book to Magna Carta, 1087-1216* (III tom *The Oxford History of England*), Oxford 1951.

Reilly Bernard F. (red.), *Santiago, Saint-Denis, and Saint Peter; the Reception of the Roman Liturgy in Leon-Castile in 1080*, New York 1985.

Rivera Recio, Francisco Juan, *El Arzobispo de Toledo Don Bernardo de Cluny (1086-1124)*, Rome 1962.

Runciman Steven, *The Eastern Schism*, Oxford 1955.

Runciman Steven, *A History of the Crusades,* t. I, Cambridge 1951 [wyd. pol. *Dzieje wypraw krzyżowych*, tłum. J. Schwakopf, Warszawa 1997].

Setton Kenneth M. (red.), A *History of the Crusades,* t.1, Madison 1969.

Vlasto A.P., *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970.

Yewdale Ralph B., *Bohemond I, Prince of Antioch*, Princeton 1924.

INDEKS

Aamir, ojciec Abdullaha – 254
Abbas, wuj Mahometa – 304
Abbasydzi, dynastia – 304, 313, 316, 436, 479
Abbo, św, opat Fleury we Francji (988-1014) – *440*, 463, 464, 592
Abd al-Karim, muzułmański dowódca w Hiszpanii (795-796) – 337
Abd al-Karim ibn Mugait, kanclerz w muzułmańskiej Hiszpanii (początki IX w.) – 352
Abd al-Rahman, muzułmański zarządca Hiszpanii (zm. 733) – 296, 297
Abdul Aziz, arabski zarządca Egiptu (późne lata wieku VII) – 273
Abdul Aziz, syn Musy, zdobywcy Hiszpanii (zm. 716) –283, 284
Abdul Malik, kalif (685-705) – 273, 276, 280
Abdullah, syn Aamira, arabski dowódca (VII w.) – 254
Abdullah, syn Zubaira, arabski przywódca (zm. 692) – 276
Abdullah al-Abbas al-Saffah, kalif (750-754) – 304
Abdurrahman I, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (756-788) – 305, 316, 326, 327, 329, 336
Abdurrahman II, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (822-852) – 357
Abdurrahman III, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (912-961) – 427, 429, 430, 434-436, 450
Abraham, Patriarcha (Stary Testament) – 228
Abu Bekr (Abu Bakr), kalif (632-634) – 237, 238, 240, 259
Abu Bekr, zięć almorawidzkiego króla Yusufa ibn-Tashfina – 557
Abu Musa, arabski dowódca (VII w.) – 239, 245
Abu Muslim, abbasydzki spiskowiec (połowa VIII w.) – 304
Abu Ubaida, arabski dowódca (VII w.) – 240, 241
Adalard, św., opat Corbie, Francja (zm. 827) – 355
Adalbert, arcybiskup Bremy, Niemcy (połowa XI w.) – 498, 500, 530
Adalbert, arcybiskup Magdeburga, Niemcy (późne lata X w.) – 458
Adalbert (Wojciech), św. (ur. 956, zm. 997) – *443*, 458-461, 465, 481, *486*
– arcybiskup Pragi (982-995) – 459, 460
– misja na Węgrzech (995-996) – 460
– misja w Polsce i Prusach (996-997) – 461
Adalbert, książę Toskanii, Italia (późne lata IX w.) – 394, 415
Adalbert, syn Berengara z Ivrea (połowa X w.) – 444
Adalwald, król Longobardów (616-626) – 219
Adam, pierwszy człowiek – 96, 496
Adam (Ching-ching) Fa-shih, tłumacz Biblii na jęz. chiński (VIII w.) – 315
Adelajda, przeorysza z Kwedlinburga, Niemcy (połowa XI w.) – 485
Adelajda, cesarzowa, św., żona Ottona I, regentka podczas małoletniości Ottona II – 441, 446
Adelajda, księżna, żona Ryszarda z Burgundii – 426
Adelajda z Savoy, hrabina – 538
Adeodat I, św., papież (615-618) – 235
Adeodat II, papież (672-676) – 262, 263
Adhegrin, francuski mnich benedyktyński (wczesne lata X w.) – 418, 428

Akacjusz, biskup Beroei, Tracja (IV w.) – 87-90, 109, 138
Akacjusz, Patriarcha Konstantynopola (471--489) – 148-153, 160, 161
– schizma – 150, 158, 161
Ademar, biskup Le Puy, przywódca I Krucjaty (zm. 1098) – 560, 561, 563, 565, 567, 569-572, 577, 578
adopcjonistyczna herezja (Hiszpania) – 334-336
Adosinda, królowa Asturii w Hiszpanii, żona Silo – 327, 329, 336
Adosinda, królowa León i Asturii w Hiszpanii, żona Ramiro II – 430
Adrian zob. Hadrian
Adrian, św., opat Canterbury w Anglii (zm. 710) – 261
Adrian, św., męczennik (początki IV w) – 393
Adwencjusz, biskup Metz, Francja (połowa IX w.) – 370
Aed Findliath, najwyższy król Irlandii (862--879) – 395
Aegidius, dowódca rzymski (ok. 470) – 140
Aelbert, arcybiskup Yorku (późne lata VIII w.) – 329
Aetius, Flavius, dowódca rzymski (zm. 454) – 125, 128, 130, 136
Aezanes II zob. Ezana II
Afdal, al-, wezyr fatymidzkiego Egiptu (1099) – 580
Afiarta Paul zob. Paweł Afiarta
Agapit I, św., papież (535-536) – 167, 174--178, 184, 191
Agapit II, papież (946-955) – 439-442
Agaton, św., papież (678-681) – 260, 265-268
Ageltruda, księżna Spoleto (Italia, późne lata IX w.) – 412
Agila, król wizygockiej Hiszpanii (550-555) – 189
Agilulf, król Longobardów (590-615) – *219*
Agnieszka, cesarzowa, żona cesarza Cesarstwa Rzymskiego, Henryka III – 486, 513, 514, 518, 530, 535
agnoici – 200, 213
Agobard, św., biskup Lyonu, Francja (813--840) – 360, 361, 592
Aidan, św., opat Lindisfame, Anglia (zm. 651) – 247
Aisha, żona Mahometa, założyciela islamu – *259*
Aistulf, król Longobardów (749-756) – 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, *317*
Akoimetae, „nieśpiący mnisi" – 150, 174
Alaryk, król Gotów – 78, *79*, 91, 92, 93, 94, 115, 283
Alaryk II, król Wizygotów (484-507) – 155, 156
Albinus, szambelan papieża Leona III (799) – 341
Alboin, król Longobardów (565-573) – 198
Alcuin, angielski uczony i nauczyciel (ur. 735, zm. 804) – 591
Aldred, arcybiskup Yorku (1066) – 523
Alemani – *144, 145*, 303
Aleksander II (bp Anzelm z Lukki), papież (1061-1073) – 518, 519, 521-525, 530
Aleksander, św., biskup Aleksandrii (313-328) – 13, *14*, 22, 29,*31*
Aleksander, patriarcha Antiochii (413-417) – 102
Aleksander, biskup Bizancjum/Konstantynopola (317-337) – *19*, 31
Aleksander, cesarz bizantyjski (912-913) – 437
Aleksander Wielki, król Macedonii (336-323 przed Chr.) – 78, 112, 199, 223, 225, 245, 246, 254, 285, 576
Aleksy I Komnen, cesarz bizantyjski (1081--1118) – 543, 551, 562-564, 569, 571, 581
Alfons I „Wojownik", król Aragonii w Hiszpanii (1104-1134) – 558
Alfons I Katolicki, król Asturii w Hiszpanii (739-757) – 301, 305, 312, 313, 316, 329, 337
Alfons II Cnotliwy, król Asturii w Hiszpanii (791-842) – 316, 329, 335, 336, 337, 338, 339, 347, 352, 353, 356, 357, 362, 363, 365, 434
Alfons III Wielki, król Asturii w Hiszpanii (866-910) – 275, *283, 289*, 362, *363*, *366*, 385, 388, 389, 392, 393, 400, 401, 408, *409*, 411, 413, 414, 417, 418, 422, 426, 427, 429, *431*, 435, 592
Alfons IV, król León i Asturii w Hiszpanii (924-931) – 430, *436*
Alfons V, król León i Asturii w Hiszpanii (999-1027) – 453, 479
Alfons VI, król León (1065-1107) i Kastylii (1072-1107) w Hiszpanii – 521, *529*, 546, 547, 548, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 558

Alfred, król Anglii (871-899) – 385, 387-389, 392, 395-401, 407, 409, 411, 413, 416, 417, 418, 422, 426, 431, 433, 449, 474, 592, 593
Ali, kalif (656-661) – *259*
Ali, syn Rabaha, muzułmański dowódca w Hiszpanii (wczesne lata VII w.) – 284
Almachius, św. zob. Telemachus
Almansur (Muhammad ibn abi Aamir), dowódca i pierwszy minister muzułmańskiej Hiszpanii (ur. 939, zm. 1002) – 450-454, 478, 551, 552, 555
Almorawidzi z Moroka – 548, 552, 553, 555, 556, 557, 558
A-lo-pen (Yahb-Alaha), syryjski biskup-misjonarz w Chinach (VII w.) – 248, 249, 313
Alp Arslan, sułtan Turków seldżuckich (1063-1072) – 524
Alphege, św., arcybiskup Canterbury (1006--1012) – 474, 476, 482
Alvar Hañez, hiszpański wojownik (późne lata XI w.) – 555, 558
Alypius, urzędnik cesarza Juliana Apostaty – 59
Amado z Monte Cassino, włoski mnich i historyk (połowa XI w.) – 520
Amalafrida, królowa Wandalów (c. 520) – 161
Amalaryk, król Wizygotów (507-531) – 156, *202*
Amalasunta – 164, 170, 171, 174
Amand, św., opat, misjonarz we Flandrii (zm. 676) – 247
Ambroży (Ambrose), św., biskup Mediolanu (374-397) – 8, *31*, *39*, *41*, 63, *66-68*, *71*, *73*, 74-79, 271, 303, 483, 587, 588
Ambroży, *primicerius* papieża Stefana III (zm. 754) – 306
Ambrosius Aurelianus, obrońca Rzymskiej Brytanii (V w.) – 145
Ammianus Marcellinus, pogański historyk (IV w.) – 59, 60
Amr, ibn al-As, arabski dowódca (VII w.) – 240, 245, *259*
Amroshar (An Lu-shan), turecki dowódca w służbie chińskiej (756) – 314, 315
Anastazy I (Anastazjusz), św., papież (399-401) – 85, *149*, *150*, 154
Anastazy II, papież (496-498) – 153, 154
Anastazy III, papież (911-913) – 423
Anastazy, ikonoklastyczny patriarcha Konstantynopola (729-752) – 295
Anastazjusz I, cesarz wschodniorzymski (491-518) – 152-154, 156, 158-161, 586
Anastasiusz „Bibliotekarz" (Rzym, IX w.) – 333, 367, 371
Anatoliusz, patriarcha Konstantynopola (449-458) – 124, 125
Anbasa, zarządca muzułmańskiej Hiszpanii (zm. 726) – 288, 289, 296
Andrzej, św., Apostoł – 210
Andrzej I, król Węgier (1047-1060) – 487
Anglowie – 145, 209, *210*, 325
Anianus, ariański biskup Antiochii (359-360) – 56
Anna, król Wschodniej Anglii (poł. VII w.) – 260
Anna, Wielka Księżna Kijowska, żona św. Włodzimierza – 456, 457
Anna Komnena (Comnena), bizantyjska księżna i historyk (ur. 1083, zm. 1148) – 503, 565
Anno, św., arcybiskup Kolonii (1056-1075) – 519, 530
anomejczycy (sekta ariańska) – 53
Anzelm, św., arcybiskup Canterbury (1093--1109) – *111*
Anzelm, majordomus Karola Wielkiego (zm. 778) – 328
Ansgar, św., misjonarz w Skandynawii (ur. 801, zm. 865) – 361, 368, 448, 477
Antemiusz, prefekt pretorii w Konstantynopolu (początki V w.) – 91
Antymiusz, monofizycki patriarcha Konstantynopola (535-536) – *167*, *175*, 176, 177, 178, 180, 181, 183, 184, *186*
Antoni, św., egipski pustelnik (zm. ok. 350) – 28, 32, 52, 138
Antioch, biskup Ptolemaidy, Egipt (początki V w.) – *87*, 88, 90
Antonin Pius, cesarz rzymski – 382
Antonina, żona generała Belizariusza – 179, 184
Apiarius, kapłan afrykański (początki V w.) – 100, 101
Apollinaris (Apolinariusz), heretycki biskup Laodycei, Syria (późne lata IV w.) – 65
Arbogast, frankijski dowódca w służbie rzymskiej (zm. 394) – 77, 78

Arkadiusz, cesarz wschodniorzymski (395-408) – 78, 82, 83, 87, 88, 91, 118
Ardashir, król Persji (224-240) – 34
Argyros, bizantyjski książę Italii (połowa XI w.) – 502– 504, 507
Ariusz, egipski heretyk, diakon Aleksandrii (ok. 336) – 12, 13, *14*, 15, 16, *21*, 23-26, 28, 29, 33, *40*, 45, 54, 106
Arno, biskup Salzburga, Austria (799) – 341, 342
Arnulf z Rohes, patriarcha Jerozolimy (1099) – 580
Arnulf, biskup Orleanu, Francja (późne lata X w.) – 462
Arnulf, arcybiskup Reims (późne lata X w.) – 461-463
Arnulf z Karyntii, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (896-899) – *388*, 411, 412, 415
Arnulf „Zły", książę Bawarii (początki X w.) – 423, 424, 433
Arnulfo, opat Ripoll, Katalonia (połowa X w.) – 440
Arseniusz z Hypsele, schizmatycki egipski biskup (połowa w. IV) – 24, 26, 27
Arseniusz, św., mnich egipski (zm. 449) – 78
Artur (Arthur), król Brytanii (ok. 500) – *112*, *133*, *140*, *142*, 145, 146, *147*, 149, 155, 168, 193-195, *199*, *209*, *210*, *248*, *588*
Asklepas, biskup Gazy, Palestyna (połowa IV w.) – 24
Ashot II, król Armenii (początki X) – 437
Assur Femandez, hrabia Monzón, Hiszpania (połowa X w.) – 435
Athanagild, król wizygockiej Hiszpanii (555-567) – 189, 201
Athanagild, syn Hermenegilda – 206
Atanazy (Athanasius), św., biskup Aleksandrii (328-373) – 8, 13, *15*, *16*, 22, 23, 25-28, 31-33, 35-48, 56, 58, 60, 61, 64, 65, 71, 82, 87, 113, *137*, 138, 183, 209, 257, *373*, 535, 588
– pierwsze wygnanie (335-337) – 25, drugie wygnanie (339-346) – 33, trzecie wygnanie (356-361) – 56, 58
Atanazy, monofizycki/monoteletycki patriarcha Antiochii (611-631) – 235
Athaulf, król Wizygotów (410-415) – 94, 102
Athalaryk (Athalaric), syn Amalasunty – 164, 170
Athelstan, król Anglii (924-939) – 426
Atenagoras, patriarcha Konstantynopola (połowa XX w.) – 511
Attikus, biskup Konstantynopola – 90, 102, 103
Attyla (Attila), król Hunów – *66*, *67*, *70*, *115*, 116, 118, 125, 128-130, 141, 143, *144*, *588*
Attilanus, św., biskup – *388*
Audoin, biskup Rouen, Francja (641-684) – *271*
Audomar, św., biskup Boulogne, Francja (zm. 670) – 247
Augustyn, św., biskup Canterbury (597-604) – *201*, 210-212, 248, 261, 586
Augustyn, św., biskup Hippony, Afryka Północna (396-430) – 8, *31*, 50, 51, 65, 75, 79, 81, *91*, 94-100, 104, 105, 107, 112, 113, 115, 116, 218, 303, 413, 587
– przeciwko donatystom 94, 95, przeciwko pelagianom 96-100, autor *Państwa Bożego* – 81, nawrócenie (387) – 75
Augustus Caesar (Oktawian August), cesarz rzymski (27 przed Chr.-14 po Chr.) – *456*, 528
Aurelio, król Asturii w Hiszpanii (768-774) – 316, 336, 337
Aureliusz, arcybiskup Kartaginy, Afryka Północna (wczesne lata V w.) – 98
Autcar, książę, szwagier króla Franków, Pepina – 306
Authari, król Longobardów (584-590) – *219*
Auxiliusz, biskup w Irlandii (połowa V w.) – 138
Auxiliusz, pisarz, zajmujący się kwestią powtórnych święceń (wczesne lata X w.) – 416
Awarowie – 214, 225, 226, 230, 232, 240, 325, 339
Avitus, św., biskup Vienne (490-525) – 142, *145*
Avitus, cesarz zachodniorzymski (455-457) – 131
Ayesha, ibn, syn Yusufa ibn-Tashfina, króla Almorawidów – 555-557
Aymard, św., opat Cluny (942-954) – 440
Bacurius, książę Gruzji (zm. 394) – 77
Bahram, zbuntowany wódz perski (późne lata VI w.) – 217
Baldwin I, król jerozolimski (1100-1118) – 566-568, 573, 581, 582
Baldwin, hrabia Flandrii (1036-1067) – 513

Bardas, wuj cesarza bizantyjskiego Michała II (zm. 867) – 374, 375, 379-382, 384
Bardas Fokas i **Bardas Skleros**, bizantyjscy buntownicy (988-989) – 455, 456
Bar-Kochba (zm. 135) – 19
Baronius Caesar, włoski historyk katolicki (ur. 1538, zm. 1607) – *174*, 183
Barsumas, syryjski mnich (połowa V w.) – 120, 122
Bazyli, semi-ariański biskup Ancyry, Azja Mniejsza (połowa IV w.) – 54, 55
Bazyli Wielki, św., biskup Cezarei w Kapadocji, Azja Mniejsza (370-379) – 8, 49, 51, 59, 64, 71, 90, 113
Bazyli I, cesarz bizantyjski (867-886) – 380, 381, 383, 390, 392, 395, 399, 402-407, *414*
Bazyli II „Bułgarobójca", cesarz bizantyjski (976-1025) – *446*, 455, *456*, 478, 531
Batylda, św., frankijska królowa-regentka (649-664) – 270
Beatus, hiszp. mnich (VIII w.) – 335, 336
Beda, św., angielski mnich-historyk (ur. 673, zm. 735) – *211*, *262*, 273, *395*, 413
Belizariusz, wódz bizantyjski (ur. 505, zm. 565) – 170, 171, 177-179, 181, 184, 186, 189, *192*, 218, 222, 225
Belloc Hilaire, angielski historyk katolicki (ur. 1870, zm. 1948) – 297
Benedykt I, papież (573-579) – 201, 203
Benedykt II, św., papież (684-685) – 277, *305*
Benedykt III, papież (855-858) – 367, 368
Benedykt IV, papież (900-903) – 415
Benedykt V, papież (964) – 445, 462
Benedykt VI, papież (972-974) – 447, 451
Benedykt VII, papież (974-983) – 451, 458
Benedykt VIII, papież (1012-1024) – 478, 484
Benedykt IX, papież (1032-1045) – 484, 486-489, *490*, 492, 504, 508
Benedykt X, antypapież, biskup Jan Mincio Velletri (1058-1060) – 514
Benedykt XI, papież – *217*
Benedykt z Aniane, św. (Francja, ur. 751, zm. 821) – 352
Benedykt z Nursji, św., Włochy (ur. ok. 480, zm. ok. 550) – 161, 162, *184*, *201*, 303, 408, 418, 419, 423, 426, 428, 440, 482, 483, 497 – reguła – 161, 162, *201*, 418, 419, 426, 428, 440, 482, 483
benedyktyni – 8, 352, 426
Beni Bekr, plemię w północno-wschodniej Arabii (VII w.) – 238, *239*
Beniamin, monofizycki patriarcha Aleksandrii (623-662) – 235, *266*
Beniamin, św., perski męczennik (zm. 421) – *103*
Berberowie, lud Afryki Północnej – 62, 264, 280, 283, 304
Berengar z Friulu, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (905-924) – *388*, 411, 415, 422-424, 427
Berengar z Ivrea, wnuk Berengara z Friulu (połowa X w.) – 441, 442, 444
Berengar z Tours, francuski heretyk (ur. 998, zm.1088) – 499, 511
Bernadetta Soubirous, św., Francja (ur. 1844. zm. 1879) – 158
Bernard, arcybiskup Toledo (1086-1124) – 546, 553, 595
Bernard, rządca Septymanii, Katalonia (wczesne lata IX w.) – 356, 357, 359, 361
Bernard, bratanek Ludwika I, cesarza Cesarstwa Rzymskiego (zm. 817) – 348, 355
Bernard, św. – 306, *560*
Berno, św., opat Cluny (910-927) – 418, 419, 428
Berta, królowa Kentu w Anglii, żona Ethelberta – 210
Berta z Chartres, kochanka króla Francji, Roberta – 462
Birinus, św., biskup Dorchester, południowa Anglia (połowa VII w.) – *260*
Bjarni Herjulfsson, dowódca wikingów (986) – 470
Björn, dowódca wikingów (859) – 368
Blandyna, św. (zamęczona w Lyonie w 177 r.) – 142
Boecjusz, Anicius Manlius Severinus, rzymski filozof (ur. ok. 480, zm. 526) – *140*, 162, 164, 413
Boemund, jeden z przywódców I Krucjaty (ur. 1056. zm. 1111) – 562, 563, 565-575, 581, 582
Bolesław I Okrutny, książę Czech (929-967) – 431, 446
Bolesław II Pobożny, książę Czech (967-999) – 447, 458, 459, 460
Bolesław I Chrobry, król Polski (992-1025) – 443, 447, 461, 465, 466, 480, 481, 482, 486

Bolesław II Śmiały, król Polski (1058-1081) – 540
Bonifacy I, św., papież (418-422) – 101, 102, 103
Bonifacy II, papież (530-532) – 172, 173, 175
Bonifacy III, papież (607) – 217
Bonifacy IV, papież (608-615) – 235
Bonifacy V, papież (618-625) – 235
Bonifacy VI, papież (896) – 412
Bonifacy VII, antypapież zob. Franco
Bonifacy IX, papież – 492
Bonifacy, św., misjonarz, apostoł i biskup Germanii (723-747), arcybiskup Moguncji (747-754) – 291, 292, 301, 303, 304, 307, 310, 321, 325, 326, 591
Bonifacy, markiz Toskanii (połowa XI w.) – 492
Bonifacy, hrabia, rzymska Afryka (wczesne lata V w.) – *107*, *108*
Bonosus, heretyk (późne lata IV w.) – 105
Borys I, car Bułgarów (852-889, zm. 907) – 384, 385, 390, 410, 411, *424*
Bożywoj, książę Czech (880-894) – 424
Boso, książę Prowansji we Francji, późne lata IX w.) – 393, 395, 402, 415
Brendan z Birr, św., Irlandia (zm. 573) – 194
Brendan z Clonfert, św., „Żeglarz", Irlandia (zm. 583) – 193, 194, *262*, 590
Brzetysław I, książę czeski (1034-1055) – 483, 486
Brian Boru, najwyższy król Irlandii (1003--1014) – 475, 476, 543
Brygida (Brigida), św., Irlandia (ur. ok.450, zm. ok. 525) – 147, 590
Brunhilda, królowa Franków (ur. 532, zm. 613) – 202, 203, 247, 271
Brunon z Kwerfurtu, św., Niemcy (zm. 1009) – 481, 482
Burchard z Malmesbury, św., biskup Würzburga, Niemcy (połowa w. VIII) – 292, 303
Burgundowie – 92, *104*, 131, 140, 142
Burhred, król Mercii w Anglii (późne lata IX w.) – *395*
Bury J.B., brytyjski historyk (ur. 1861, zm. 1927) – *103*, *132*, *133*, 137, *142*, *354*,
Cadalus, biskup Parmy, antypapież Honoriusz II, 1061-1072) – 518
Caedwalla, król Wessex Anglii (685-688) – 277
Callinicus, wynalazca grecki (VII w.) – 280
Campulus, kwestor papieża Leona III (799) – 341
Canute (Kanut), król Anglii (1016-1035) – 476, 477, 522
Caretena, królowa Burgundii (późne lata V w.) – 142
Ceawlin, król Wessex w Anglii (560-592) – 210
Cecylia, św., męczennica rzymska (230) – 143, 185, 186, 353, 550
Celestyn, św., papież (422-432) – *101*, 104, 107, 109, 133, 134
Celestiusz, towarzysz heretyka Pelagiusza (wczesne lata V w.) – 96, 99, 100
Cencius, rzymski arystokrata i kryminalista (późne lata w. XI) – 534, 535
Cenwalh, król Wessex wAnglii (643-672) – *260*
Ceretic (Korotyk), brytyjski wódz (połowa V w.) – 136, *137*
Korotyk (Walijczyk) – *137*
Cezar, Juliusz, dyktator Rzymu (49-44 przed Chr.) – 68, 92, 450
Chapman John, brytyjski zakonnik i uczony (XX w.) – *21*, *46*, *89*, 101, *129*, *161*, *162*
Charlemagne (Karol Wielki) św. lub bł., król Franków (768-814), cesarz Cesarstwa Rzymskiego (800-814) – 158, *300*, *301*, *302*, 303, 304, 307, 308, *309*, 311, *315*, 317, 320, *321*, 323-330, *331*, 334, 336-349, 351, 352, 355, *356*, 357, 358, *359-364*, 367, 369, *370*, *371*, 385, 389, *390*, 393, *394*, 491, 591-593
– kampania w Hiszpanii – 327, 329
– podbój Italii – 324, 325
– podbój Saksonii – 330
– koronacja cesarska – 304, 344, 491
– małżeństwa – 346, 349
– jako cesarz Cesarstwa Rzymskiego – 344-347
Chazarowie, lud zamieszkujący tereny południowo wschodniej Rusi – 232, 279, 382
Chesterton G.K., angielski pisarz katolicki (ur. 1874, zm. 1936) – *113*, 221, 387, 388, 398, *399*
Chi-ho, syryjski biskup-misjonarz w Chinach (połowa VIII w.) – 314
Childebert, król Franków w Paryżu (511-558) – 157, 158

Childeryk II, król Franków (660-675) – 271
Childeryk III, król Francji (743-751) – 303
Chi-lieh, syryjski biskup-misjonarz w Chinach (połowa VIII w) – 314
Chomeini, ajatollah Ruhollah, irański przywódca (późne lata XX w.) – 229, 246
Coel, król brytyjski (VI w.) – 199
Colluthus, schizmatycki kapłan egipski (wczesne lata w. IV.) – 22
Columbanus (Kolumban), św., irlandzki opat we Francji i Italii (ur. ok. 545, zm. 615) – 247, 270, 271
Conaing, siostrzeniec najwyższego króla Irlandii, Briana Boru (zm. 1014) – 476
Conon, papież (686-687) – 277, 278
Corbinian, św., biskup misyjny w Bawarii (ur. 670, zm. 730) – 290
Coroticus zob. Ceretic Courcouas
Creoda, król Mercji w Anglii (zm. 593) – 210
Crescentius I, rzymski arystokrata (późne lata X w.) – *447*, 451
Crescentius II „Nomentanus", rzymski arystokrata (późne lata X w.) – 463
Crescenzi (Crescentii), arystokratyczny ród rzymski – 483, 484, 514
Cyd (El Cid, Rodrigo Diaz de Vivar) – 479, 520, 521, 546, 548, 556, 558
Daizong, cesarz Chin (763-780) – 315
Dawid, król (Stary Testament) – 304, 308, 340, 353, 579, 580
Decjusz, cesarz rzymski (249-251) – *41*, *57*, 176
Dalmacjusz, przyrodni brat cesarza Konstantyna I – 26
Dalmacjusz, opat – 109, 117
Demofil z Beroei, ariański biskup Konstantynopola (370-380) – 64, 71
Dezyderiusz, opat Monte Cassino zob. Wiktor III, papież
Dezyderiusz, król Longobardów (757-774) – 311, 317, 319, 320, 324, 325, 348
Dettyk i **Deorulf**, wodzowie germańscy z Hesji (721) – 291
Diaz de Vivar Diego (syn Cyda, zm. 1097) – 546
Diaz de Vivar Rodrigo zob. Cyd
Diaz Jimena, żona Cyda – 546, 554, 558
Diego Gelmirez, arcybiskup Santiago de Compostela, Hiszpania (początki XII w.) – *436*
Dioklecjan, cesarz rzymski (284-306) – *15*, *52*, 89, *94*, 176, 184, 222, 393
Diogenes, wysłannik cesarza rzymskiego Konstancjusza II – 43
Dionizy, św., biskup Mediolanu (351-359) – 39-41
Dionizy, papież – *16*
Dionizy Mniejszy Exiguus, mnich, który wprowadził datowanie ery chrześcijańskiej od narodzin Chrystusa (VI w.) – 162, 302
Dioskur, antypapież (530) – 172, 173, 175
Dioskur, patriarcha Aleksandrii (444-451) – *106*, 115-127, 129, 130, 148, 160, 200, *390*, 505, 535, 536
Diuma, biskup Mercii (Anglia, połowa VII w.) – *260*
Dominik z Silos, św., Hiszpania (zm. 1073) – 546
Domicjan, biskup Melitene, wschód Azji Mniejszej (ok. r. 600) – 215
Domnus II, patriarcha Antiochii (441-449) – 115, 119, 124
donatyści, heretycy w Afryce Północnej – *27*, 38, 42, 94-97, 213
Donatus, heretycki biskup Kartaginy, Afryka północna (wczesne lata IV w.) – 38
Donus, papież (676-678) – 262, 263, 264
Doroteusz, ariański biskup Antiochii (375--378) – 71
Dragomira, czeska księżna, matka św. Wacława – 425
Droctegang, opat we Francji (VIII w.) – 306
Drogo d'Hauteville, hrabia Normanów zamieszkujących Italię (zm. 1051) – 501, 503
druidzi – 135, 195
Druzowie – *480*
Dąbrówka, Dubrawka, polska księżna, żona Mieszka I – 446
Dulcidio, przywódca chrześcijan w muzułmańskim Toledo (późne lata IX w.) – 408
Dunstan, św., arcybiskup Canterbury (961-988) – *426*, 449, 592
Dvornik Francis, brytyjski historyk, XX w. – *373*, *376*, *377*, *379*, *381-383*, 403, *409*, *448*, *457*
Eanbald, arcybiskup Yorku (późne lata VIII w.) – 329
Ebbo, arcybiskup Reims (połowa IX w.) – 361

Eberhard, książę Bawarii (połowa X w.) – 433
Eberhard, hrabia Nellenburga (Niemcy, późne lata XI w.) – 533
Ebroin, majordomus Francji (660-681) – 271, 301
Ecdicius, rzymski dowódca (ok. 470) – 140
Edezjusz – *37*
Edgar, król Anglii (959-975) – *426*, 449
Edgar the Atheling, książę angielski (późne lata XI w.) – 521, 568
Edyta, królowa Niemiec, żona Ottona I – 433
Edmund, św., król Wschodniej Anglii (855--869) – 395, 396
Edmund, król Anglii (939-946) – *426*
Edmund Ironside (Żelaznoboki), król Anglii (1016) – 476, 521, 523
Edred, król Anglii (946-955) – *426*
Edward „Wyznawca", św., król Anglii (1042--1066) – *475*, 500, 521, 568, 592, 594
Edward „Starszy", król Anglii (899-924) – 416, 422, 426, 427
Edward „Męczennik", św., król Anglii (975--978) – 449
Edwin, król Northumbrii, Anglia (617-633) – 248
Edwy, król Anglii (955-959) – *426*
Egbert, opat Rathmelsigi, Irlandia (późne lata VII w.) – 277
Eggihard, urzędnik Karola Wielkiego (zm. 778) – 328
Egica, król wizygockiej Hiszpanii (687-701) – 283
Egila, biskup Elwiry (Granada), Hiszpania (późne lata VIII w.) – 335
Egilona, królowa wizygockiej Hiszpanii, żona Roderyka – 284
Einhard, biograf Karola Wielkiego (zm. 840) – 328, *333*, *344*, 345
Ela Atzbeha, król Etiopii (523) – 163
Eliasz, patriarcha Jerozolimy (wczesne lata VI w.) – 158
Eligiusz (Eloi), św., biskup Noyon, Francja (641-690) – *271*
Elipandus, arcybiskup Toledo (780-809) – 334, 335
Elpidius, hrabia, przedstawiciel cesarza wschodniorzymskiego Teodozjusza II – 120
Elżbieta I, królowa Anglii (1558-1603) – 212
Elvira, królowa Leon i Asturii, żona Vermudo II 452, 453
Elwira, hrabina, żona Rajmunda z Tuluzy, krzyżowca – 553, 563, 581
Emeryk, książę, następca tronu Węgier (zm. 1031) – 485
Efrem, patriarcha Antiochii (526-545) – 184
Efrem Syryjski, św. (zm. 373) – 104, 105
Erhanger, książę Szwabii, Niemcy (wczesne lata X w.) – 423
Eryk I, król Danii (1095-1103) – 560
Eryk „Krwawy Topór", wódz wikingów w Anglii (zm. 954) – *426*
Eryk „Rudy", odkrywca Grenlandii w 984 r. – 467, 469, 470
Ermenfred z Neustrii, Francja (późne lata VII w.) – 271
Ermesinda, królowa Asturii w Hiszpanii, żona Alfonsa I – 301, 313, 316, 329
Erwig, król wizygockiej Hiszpanii (680-687) – 269, 271, 272
Ethelbert, król Kentu w Anglii (560-616) – 210, 211, 212
Ethelred „Niepoczytalny", król Anglii (978--1016) – 449, 467, 474-476, 521
Ethelwulf, król Wessex w Anglii (839-855) – 396
Eudes, książę Akwitanii (Francja, wczesne lata VIII w.) – 296
Eudes, hrabia Paryża (888-898) – 409
Eudoksja Ingerina, cesarzowa, żona bizantyjskiego cesarza Bazylego I – *380*, 405
Eudoksja, cesarzowa, żona cesarza wschodniorzymskiego Arkadiusza (zm. 404) – 83-88, 91
Eudoksjusz, ariański biskup Konstantynopola (360-370) – 56, 64
Eugeniusz I, św., papież (655-657) – 255, 257, 258
Eugeniusz II, papież (824-827) – 356, 357
Eugeniusz, cesarz zachodniorzymski (392--394) – 77, 78
Eugeniusz Vulgarius, kapłan z Neapolu (późne lata w. IX) – *416*
Eulalia, św., hiszpańska męczennica (wczesne lata IV w.) – 204
Eulaliusz, archidiakon, antypapież – 101, 102
Eulogiusz, notariusz – 120
Eulogiusz, św., patriarcha Aleksandrii (581-607) – *211*, 213

Eulogiusz, św,. kapłan-męczennik z Kordoby w Hiszpanii (859) – 365, 400
Eunomiusz, ariański biskup Kyziki, Azja Mniejsza (połowa IV w.) – 53
Eufemia, cesarzowa, żona wschodniorzymskiego cesarza Justyna I – 169
Eufemiusz, patriarcha Konstantynopola (490-495) – 152, 153
Euzebiusz, biskup Cezarei w Palestynie, historyk (314-340) – 13, 15, *16*, 17, *20*, *22*, 24, 25
Euzebiusz z Nikomedii, biskup Konstantynopola (339-341) – 13, 15, 16, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 33, 35
Euzebiusz, biskup Dorylaeum, Azja Mniejsza (połowa V w.) – 106, 118-122, 124, 126, 127
Euzebiusz, św., biskup Vercelli (340-371) – 39, 40, 41
Euzebiusz, wysłannik cesarski – 43
Eustacjusz, św., biskup Antiochii (324-330) – 23, 24, *25*, 26, 31
Euthymios, bizantyjski posłaniec do Rzymu (868) – 390
Eutropiusz, św., męczennik w Konstantynopolu 404 r.) – 89
Eutropiusz, pierwszy minister w Konstantynopolu (zm. 400) – 82, 83, 84, 85, 118
Eutropiusz, legat papieski na synodzie w Mediolanie (355) – 39, 41
Eutyches, patriarcha Konstantynopola (552--565, 578-582) – 201
Eutyches, mnich, monofizycki heretyk (zm. 452) – *106*, 117-121, 127, 129, 160, 200
Euzoiusz, ariański biskup Antiochii (361--375) – 56, 57
Exhilaratus, bizantyjski książę Italii (zm. 727) – 293
Ezana II, król Axum, Etiopia (IV w.) – 37, 38, 44, 45
Fabian, św., papież (236-250) – 176
Fadlan, ibn (arabski podróżnik (początki X w.) – 454
Fáfila, król Asturii w Hiszpanii (737-739) – *297*, 300, 313
Fáfila, książę, ojciec Pelayo, króla Hiszpanii – 286
fantazjoniści, odłam herezji monofizyckiej – 200
Fausta, cesarzowa, żona cesarza rzymskiego Konstantyna I (zm. 326) – 17-19, 31, 35
Feargal zob. Wigiliusz
Filagatus Jan zob. Jan Philagathus
Filagriusz (rzymski prefekt Egiptu, IV w.) – 27, 32
Filippopolis (Filipicos) Bardanes, cesarz bizantyjski (711-713) – 116, 279
Filogoniusz, biskup Antiochii (320-324) – 13
Feliks, antypapież (355-357) – 44, 54, 62
Feliks II, papież (483-492) – 149, 151, 152
Feliks III, św., papież (526-530) – 164, 171, 172, 173, 174
Feliks, biskup Urgel, Hiszpania (późne lata VIII w.) – 336
Fernán Gonzalez, hrabia Kastylii (923-970) – 431, 435, *436*
Fernando I (Ferdynand), król Kastylii i León w Hiszpanii (1037-1065) – 479, 512, 520, 521
Festus, senator rzymski (ok. 500) – 153, 154, 155
Fidelis, opat w Hiszpanii (późne lata VIII w.) – 335, 336
Filip, antypapież (768) – 318
Filip I, król Francji (1060-1108) – *532*, 560, 562
Finian z Clonard, św., Irlandia (zm. 552) – 193
Finian z Moville, św., Irlandia (późne lata VI w.) – 194
Firuz, król Persji (459-484) – 149
Firuz (wpuścił Krzyżowców do Antiochii, 1098) – 568
Flacillus, ariański biskup Antiochii (335-343) – 24, 33
Flawiusz Euzebiusz i **Flawiusz Hypatiusz**, konsulowie (IV w.) – 55
Flawian, św., patriarcha Konstantynopola (446-449) – *106*, 115, 118-127, *137*, 586
Flawian II, patriarcha Antiochii (498-512) – 158, 159
Florencjusz, przedstawiciel cesarza wschodniorzymskiego Theodozjusza II (448) – 119
Focjusz, patriarcha Konstantynopola, w schizmie 857-867, we wspólnocie z Rzymem 878-886 – 369, 372-385, 390, 392, 394, 402-407, *409*, 410, 412, 437, 505, 506, 536

Fokas, cesarz bizantyjski (602-610) – 216--218, 220, 223-225
Formosus, papież (891-896) – 385, 402, 409-416, 594
– proces wytoczony jego zwłokom (897) – 412, 413
Franco, antypapież Bonifacy VII (974, 984--985) – 451, 458, 459, 462, 463
Frankowie – 8, 77, 92, 139, 140, 143, 144, 149, 156, 158, 168, 199, 202, 209, 210, 247, 297, 299, 300-303, 307-311, 317, 320, 324, 325, 327-329, 335-339, 343, 345, 347, 353, 356, 358, 359, 366, 367, 383, 391, 576
Fredegunda, królowa Franków (zm. 597) – 202
Fryderyk z Lotaryngii zob. Stefan X, papież
Fryderyk, arcybiskup Moguncji, Niemcy (połowa X w.) – 441
Fryderyk II, cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1215-1250) – 176
Fryzowie – 277, 290
Fritigern, wódz Gotów (378) – 68
Frodoard z Reims, historyk (ur. 894. zm. 966) – 429
Fruela, brat króla Asturii w Hiszpanii, Alfonsa III – *400*, *401*
Fruela I, król Asturii w Hiszpanii (757-768) – 316, 327, 329, 337, 338, 339
Fruela II, król Asturii w Hiszpanii (910-924) – 417, 427, 430
Frumencjusz, św., apostoł Etiopii (IV w.) – 37, 44, 45, 70, 131, 142, 589
Fulcher z Chartres, historyk I Krucjaty – 576
Fulrad, św, opat Saint-Denis w Paryżu (750--784) – 303, 307, 311
Fursey, św., irlandzki mnich w Anglii i Francji (zm. 649) – *260*
Gajan, monofizyta z Aleksandrii (535) – 175
Gaimar, książę Salerno, Włochy (połowa XI w.) – 502
Gaiserik, król Wandalów (428-477) – 130
Galindo Garcia „Dobry", aragoński rycerz, Hiszpania (późne lata XI w.) – 555
Gall, św., irlandzki opat w Szwajcarii (wczesne lata VII w.) – 247
Gall Anonim, kronikarz – *540*
Galla Placidia, cesarzowa i regentka Cesarstwa Zachodniorzymskiego (zm. 450) – *50*, *68*, 69, *78*, *79*, *91*, *94*, 102, 103, *104*, 124, *125*, *130*, 588
Galswintha, królowa Franków (późne lata VI w.) – *202*
Garcia I, król León w Hiszpanii (910-914) – 417, 426
Garcia II, król Galicji (1065-1071) – 521
Garcia III, król Nawarry w Hiszpanii (1035--1054) – 479
Garcia Fernández, hrabia Kastylii (970-995) – 450, 451, 452, 453, 479
Garcia Jimenez – 554
Garcia Sanchez, hrabia Kastylii (1017-1029) – 479
Garcia Lorca Federigo, poeta hiszpański (zm. 1936) – 287
Garcia Ordoñez, kastylijski arystokrata (późne lata XI w.) – 555
Gaton, hrabia, hiszpański arystokrata (połowa IX w.) – 366, 367
Gebhard, biskup Eichstiitt zob. Wiktor II, papież
Gelazjusz I, św, papież (492-496) – 73, 151, 152, 153, 529
Gelimer, król Wandalów (zakończył panowanie w 534 r.) – 170
Genowefa, św., z Paryża (ur. ok. 420, zm. ok. 500) – 143, 144
Gennadius (Gennadios), św, biskup Astorga, Hiszpania (895-931) – *388*, 417
Genseric, król Wandalów zob. Gaiserik
Geoffrey Martel, hrabia Anjou, Francja (połowa XI w.) – 499
Jerzy „Handlarz wieprzowiną", ariański biskup Aleksandrii (356-361) – 44, 45, 56
Jerzy, patriarcha Aleksandrii (620-630) – 235
Jerzy, patriarcha Konstantynopola (679-686) – 266
Jerzy, bizantyjski poseł w Italii (756) – 310, 311
Gerard, św., biskup Csanad, Węgry (1035--1046) – 485, 487
Gerard, św., opat Brogne (zm. 959) – 426, 440
Gerard, biskup Florencji – 514, 515
Gerard z Florencji, biskup zob. Mikołaj II
German, św., biskup Auxerre (Francja, 418--448) – 133, *134*, *146*
Germanus. św., patriarcha Konstantynopola (715-779) – *292*, 294, 295
Gero, margrabia, wschodnie rubieże Niemiec za Ottona I – 433, *447*
Geza, władca Węgier (972-997) – 447

Ghalib, dowódca muzułmański w Hiszpanii (zm. 981) – 450
Gibbon Edward, historyk angielski (ur. 1737, zm. 1794) – 82, *103*
Gilbert, książę Lotaryngii (połowa X w.– 433
Gilbert z Lombardii – 518
Gildas, św., brytyjski mnich (VI w.) – *145*, *146*, 168
Gizur „Biały", misjonarz w Islandii (999) – 469, *470*
Glubb John Bagot, brytyjski historyk (XX w.) – *240*, 242
gnostycyzm – 7, 13, *74*, 113
Godfryd, książę Lotaryngii (połowa XI w) – 497, 513, 515, 519, 531 (także jako Gotfryd)
Godfryd de Bouillon, jeden z przywódców I Krucjaty (ur. 1061, zm. 1100) – 158, 498, 562, 563, 566, 567, 569, 571-575, 578, 579, 580, 582
– Obrońca Grobu Pańskiego (1099-1100) – 580, 581
– dowódca ostatecznego szturmu Jerozolimy podczas I Krucjaty (1099) – 578
Godwin, hrabia (Anglia, zm. 1053) – 500, 522
Gorazd, biskup Moraw (885) – 410
Gormflait, irlandzka królowa Duńczyków z Dublina (wczesne lata XI w.) – 475
Gosbert, książę Frankonii (późne lata VII w.) – 277
Goswintha, królowa wizygockiej Hiszpanii, żona Athanagilda i Leovigilda – 201-203, 205
Goci 67-71, 74, 77-79, 91, 92, 96, 102, 115, 125, 131, *168*, 170, 171, 178-182, 184, 186, 189, *199*, *202-208*, *272*, 275, 283, 588
– nawrócenie – 69, 70
– wtargnięcie na tereny Cesarstwa Rzymskiego (377-378) – 67, 68
Göttrik, król Danii (zm. 810) – 347, 348
Gracjan, cesarz zachodniorzymski (375-383) – 68, 71, 74, *75*
Gratiosus, siostrzeniec papieskiego *primiceriusa* Krzysztofa (połowa VIII w.) – 319
Gratus, biskup Kartaginy (347) – 38
Grecki Kościół Prawosławny – *381*, 457, 503
– schizma z Kościołem Rzymskokatolickim – 381, 503-510
Grzegorz I Wielki, św., papież (590-604) – 8, 174, 191, 197, 200, 201, 203, 205, 206, *207*, 209-217, *218*, 413, 529
Grzegorz II, św., papież (715-731) – 286, 290, 291, 293, 295
Grzegorz III, św., papież (731-741) – 295, 300, 305
Grzegorz IV, papież (827-844) – 357, 360, 363, 367
Grzegorz V, papież (996-999) – 462, 463, 464
Grzegorz VI, papież (1045-1046) – 488, 489, 490, *491*, 492
Grzegorz VII, św., papież (1073-1085) – 176, *345*, 488, 490, 498, 515, 527-546, 548, 550, 551, 585
– Cesarstwo Bizantyjskie – 541, 550
– reforma Kościoła – 528, 532, 533
– rozszerzenie władzy papieskiej – *345*, 529, 530
– jako mnich Hildebrand, zanim został papieżem – 488, 490, 492, 511-519, 525, 528, *529*
– roszczenia w kwestii zwierzchności feudalnej – 527, 529, 530
– konflikt z cesarzem Henrykiem IV – 531-545
Grzegorz IX, papież (1227-1241) – 176
Grzegorz, antypapież (1012) – 484
Grzegorz z Awentynu, polityk rzymski 409
Grzegorz z Kapadocji, ariański biskup Aleksandrii (339) – 32, 37
Grzegorz z Nazjanzu, św., biskup Konstantynopola (379-381) – 8, *51*, 71, 72, *105*,
Grzegorz Asbestas, biskup Syrakuz na Sycylii (połowa IX w.) – 374, 375, 376, 379
Grzegorz Oświeciciel, św., apostoł Armenii – 15
Grzegorz, bizantyjski admirał na Morzu Adriatyckim (879) – 402
Grzegorz z Tours, kronikarz – *143*, *157*, *208*, 299
Grimkell, biskup w Norwegii (wczesne lata XI w.) – 477
Guibert z Rawenny, antypapież Klemens III (1080-1100) – 542, 544, 550
Guisando, hrabia, arystokrata hiszpański – 393
Gundobad, król Burgundów (473-516) – 155
Günther, arcybiskup Kolonii (połowa IX w.) – 378

Gupta, dynastia, Indie (ok. 300-500) – 222
Guthrum, duński król Wschodniej Anglii (zm. 890) – 395
Guy ze Spoleto, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (891-894) – *388*, 411, 412
Guy, książę Toskanii, Włochy (wczesne lata X w.) – 427, 428, 431
Guy, przyrodni brat Boemunda, krzyżowca – 569
Guynemer z Boulogne (dostarczył drogą morska pomoc dla I Krucjaty) – 566
Hadrian, cesarz rzymski (117-138) – 19, *20*, 209
Hadrian I, papież (772-795) – 311, 319, 320, 324, 327, 330-336, 340, 341
Hadrian II, papież (867-872) – 389-392, 402, 404
Hadrian III, św., papież (884-885) – *388*, 409, 410
Hafsun, ibn, muzułmański konwertyta na chrześcijaństwo (X w.) – 429
Hakam I, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (796-822) – 347
Hakam II, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (961-976) – *436*, 450
Hakim, al-, fatimidzki kalif Egiptu (996-1021) – 479
Halid ibn al-Walid, arabski wódz (zm. 642) – 231, 236, 238-243, 245, 249, 273, 400, 434, 438, 551
Halfdan, duński król Northumbrii w Anglii (późne lata IX w.) – 395
Halinard, arcybiskup Lyonu, Francja (połowa XI w) – 492
Hamza, wuj Mahometa, założyciela islamu – 231
Hannibal Barca, wódz kartagiński (ur. 247 przed Chr., zm. 183 przed Chr.) – 68, 284
Harald I „Niebieskozęby", król Danii (936--983) – 448, 468, 474
Harald III „Twardy Władca", król Norwegii (1047-1066) – 522, 523
Harith, hassanidzki wódz arabski (VI w.) – 199
Harold Godwinsson, król Anglii (1066) – 521, 522, 523
Harsha, król Kanauj, Indie (606-647) – 222
Harun al-Rashid, kalif (786-809) – 330, 556
hassanidzcy Arabowie – 199
Hashim, pierwszy minister w muzułmańskiej Kordobie w Hiszpanii (późne lata IX w.) – 401, 408
Hassan ibn Naaman, arabski dowódca (późne lata II w.) – 280
Hastein, dowódca wikingów (859) – 368
Heden II, książę Turyngii, Niemcy (późne lata VII w.) – 278
Helena, św., matka cesarza Konstantyna I (zm. ok. 330) – 17, 19, 20, *21*, 24, 29, 224
Helwidiusz, heretyk w Cesarstwie Rzymskim (późne lata IV w.) – *52*, 105
Henryk II, św., cesarz Cesarstwa Rzymskiego (1002-1024) – 466, 480, 481, 482, 484, 485
Henryk III, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (1039-1056) – 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 497, 502, 512, 513, 515
– relacje z papiestwem – 488, 489, 490, 491, 492, 493, 497, 512
Henryk IV, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (1056-1106) – 176, 513, 515, 516, 518, *529*, 530-545, 550, 560
– w Canossie – 538, 529
– ekskomunikowany przez papieża Grzegorza VII – 534, 536, 537, 541, 542, 560
Henryk I, król Anglii (1100-1135) – 572, 581
Henryk II, król Anglii (1154-1189) – *260*, 431
Henryk VIII, król Anglii (1509-1547) – 212
Henryk I, król Francji (1031-1060) – 499, 502, 511
Henryk I Ptasznik, król Niemiec (919-936) – 423, 424, *431*, 432, 433
Henryk, brat Ottona I, króla Niemiec – 433, 434, 458
Henryk Żeglarz, książę Portugalii (ur. 1394, zm. 1460) – 582
Henryk Kłótnik, książę Niemiec (ur. 951, zm. 995) – 458, 459
Herakliusz I, cesarz bizantyjski (610-642) – 218, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 239, 241, 242, 244, 245, 252, 263, 279, 446, 524
– promotor monoteleckiej herezji – 234, 235, 236, 244, 252
– objęcie rządów – 218
– wojna z muzułmanami – 239, 241, 242, 245
– wojna z Persją – 222, 224, 225, 230, 231, 232, 233

Herakliusz II, cesarz bizantyjski (641) – 245
Herakliusz, egzarcha bizantyjski w Afryce – 218
Herbert, książę Vermandois, Francja (wczesne lata X w.) – 431, 432
Herbert, brat Bernarda z Septymanii – 359
Herkules, pogański bóg) – 77, 280
Herimar z Reims, opat (połowa XI w.) – 498
Herluin, bł, opat Bee (1040-1078) – 483
Hermann, biskup Bamberga, Niemcy (późne lata XI w.) – 533
Hermann, arcybiskup Kolonii (połowa XI w.) – 485
Hermann, biskup Metz, Francja (późne lata XI w.) – *537*, *542*
Hermann Billung – 433
Hermanrich, biskup Passawy, wschodnie Niemcy (połowa IX w.) – 391
Hermenegild, św., książę hiszpański (zm. 585) – *201*, 202-206, *207*
Herod Wielki, król Judei (37-4 przed Chr.) – 45
Heteriusz, biskup Osma, północna Hiszpania (późne lata VIII w.) – 335, 336
Hilary, św., papież (461-468) – 121-124, 140, 142, 147
Hilary, św., biskup Poitiers (353-367) – 42, *43*, *47*, 57, 156, 296, 586
Hilary, papieski legat na synodzie w Mediolanie (355) – 39, 41
Hildebald, arcybiskup Kolonii (799) – 341, 342
Hildebrand, kardynał zob. Grzegorz VII, papież
Hildegarda, trzecia żona Karola Wielkiego – *349*
Hilderyk, król Wandalów (523-531) – 161
Hilduin, opat Saint-Denis, Paryż (wczesne lata IX w.) – 359
Himiltruda, pierwsza żona Karola Wielkiego – *349*
Hincmar, biskup Laon, północna Francja (późne lata IX w.) – *391*, 402, 593
Hincmar, arcybiskup Reims (845-882) – 368-372, 391, 402, 407, 592
Hisham I, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (788-796) – 336-338
Hisham II, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (976-1009) – 450
Hjalti Skeggjason, misjonarz w Islandii (999) – 469
Hodo, margrabia, niemiecki możnowładca (972) – 447
Honorat, św., opat Lenns (410-428) – 104
Honoria, siostra cesarza zachodniorzymskiego Walentiniana III – 125
Honoriusz, papież (625-638) – 235, 236, 244, 245, 253, 254, 258, 260, 265, 267-270, 320, 333
Honoriusz II, antypapież zob. Cadalus, biskup Parmy
Honoriusz, cesarz zachodniorzymski (395--423) – 78, 90-93, 100, 102, 104
Horacjusz, bohater starożytnego Rzymu (VI w. przed Chr.) – 232
Hormisdas, św., Papież (514-523) – 160, 161, 162, *168*, 172, *174*, 178
Hozjusz (Ossius), biskup Kordoby, Hiszpania (ur. 256, zm. 358) – 12-17, 19, 23, 35, 36, 39, 42, 44, 45-47
Hubara, arabski posłaniec do cesarza Chin (713) – 285
Hubal, dawnoarabski bóg – 219
Hugh, biskup Langres, wschodnia Francja (XI w.) – 498
Hugon, św., opat Cluny (1049-1109) – 514, 538, 539, 544
Hugon Kapet, król Francji (987-996) – 440, 461
Hugon z Arles, król Italii (926-947) – 428, 431, 432, 440, 441
Hugon „Wielki”, hrabia Paryża (923-956) – 432, 239, 440, 461
Hugon, hrabia, Francja (wczesne lata IX w.) – 357
Hugon de Vennandois, brat króla Francji Filipa I, jeden z przywódców I Krucjaty – 562, 563
Hugon de Payens, założyciel zakonu templariuszy – *560*
Hugo, biskup Embrun, południowo-wschodnia Francja (połowa XI w.) – 512
Hugo Candidus, kardynał (późne lata XI w.) – 535
hugenoci – 212
Humbert, kardynał biskup Silva Candida, Italia (połowa XI w.) – 498, 505-511, 513, 541

Huneryk, król Wandalów (477-484) – 149, 161
Hunowie *45*, 66-68, 70, 71, 78, 86, 92, 115, 116, 125, 126, 128, 129, 141, 143, 189, *192*, 384
Hurr, al-, muzułmański wielkorządca Hiszpanii (716-719) – 284
Hussain, wnuk Mahometa, założyciela islamu (zm. 680) – 264, 276
Husain ibn Yaha, muzułmański dowódca Saragossy w Hiszpanii (778) – 327, 329
Ibas, biskup Edessy (połowa V w.) – 117, 120, 124, 150, 185, 187, 190-192, 208
Iftighar ad-Daulah, egipski gubernator Jerozolimy (1099) – 577-579
Ignacy, św., biskup Antiochii (zm. ok. 110) – 183
Ignacy, św., patriarcha Konstantynopola (847-857, 867-878) – 354, 368, 369, 373-382, 384, 390, 394, 402-404
Igor, książę kijowski (913-945) – 448
Ikrima, kuzyn Mahometa, założyciela islamu – 238
Ildefons, św., arcybiskup Toledo (657-667) – 271
Ingunthis, księżniczka hiszpańska (ur. 567, zm. 585) – 202-204, 206, 208, 210
Innocenty I, św., papież (401-417) – *88*, 89-91, 94, 98-102, 377
Ireneusz, biskup Tyru (połowa V w.) – 117
Irena, cesarzowa bizantyjska (797-802) – 329-332, 340, 346, 590, 592
Irmengarda, cesarzowa, pierwsza żona Ludwika I, cesarza Cesarstwa Rzymskiego (zm. 818) – 353, 355
Irmingarda, żona Boso z Prowansji – 393
Izaak I Komnen, cesarz bizantyjski (1057-1059) – 510
Izaak, bizantyjski egzarcha w Italii (VII w.) – *244*
Izabela Katolicka, królowa Hiszpanii (1474-1504) – 582
Ischyras, egipski schizmatyk (wczesne lata IV w.) – 22, 23, 25, 26, 27, *28*, 32
Ishaq, ibn, arabski historyk (zm. 767) – *240*
Izydor, kapłan, kandydat na arcybiskupa Konstantynopola – 82, 83, 85
Izydor, św., biskup Sevilli (600-636) – 205, 272, 520, 521
Isleif, biskup Islandii (początki XI w.) – *470*
Itacjusz, biskup Ossonoba w Lusitanii, Portugalia (późne lata IV w.) – 74
Iwan Groźny, car Rosji (1533-1584) – 531
Ivar „Bez Kości", wódz duński (późne lata IX w.) – 395
Izjasław I, Wielki Książę Kijowski (1055-1073, 1076-1077) – 540
Jakub Baradaeus, założyciel syryjskiego Kościoła monofizyckiego (zm. 578) – 200
Jakub, św., Apostoł, patron chrześcijańskiej Hiszpanii (zm. 42) – 357, 366, 392, 393, 434, 436, 453, 558
Jansenistyczna herezja – 97
Jaruzelski Wojciech, generał, przywódca komunistycznej Polski – 545
Jazon i Złote Runo (legenda) – 29
Jenkins Romilly, brytyjska historyk (XX w.) – 340, 380, 405, 407, 446
Hieronim, św. (zm. 420) – 8, 51, *52*, 56, 65, *66*, 71, *73*, *85*, 93, 96, 98, 103, 105, 113, 587
Hieronim, brat króla Francji Pepina – 309
Jimena, królowa Asturii w Hiszpanii, żona Alfonsa III – 408, *409*, 413, 414, 417
Joanna d`Arc, św., Francja (ur. 1412, zm. 1431) – 296
„Joanna, papież", legenda – *408*
Jocelin, biskup Paryża (zm. 886) – 409
Jan, św., Apostoł i Ewangelista (I w.) – 104, 120, 123, 124, 138, 392
Jan I, św., papież (523-526) – 162-164
Jan II, papież (532-535) – 173, 174
Jan III, papież (561-574) – 200
Jan IV, papież (640-642) – *244*, 245
Jan V, papież (685-686) – 277
Jan VII, papież (705-707) – 279
Jan VIII, papież (872-882) – *388*, 392-395, 401-403, 405-411, 413
Jan IX, papież (898-900) – 414-416
Jan X, papież (914-928) – 423, 427, 428, 436
Jan XI, papież (931-935) – 426, 429, 432
Jan XII, papież (955-964) – 442, 444, 445, 462
Jan XIII, papież (965-972) – 445-447
Jan XIV, papież (983-984) – 458
Jan XV, papież (985-996) – 459-463
Jan XVIII, papież (1003-1009) – 480, 483
Jan XIX, papież (1024-1032) – 484
Jan, uczestnik Soboru Nicejskiego z Persji – 15
Jan III, monofizycki patriarcha Aleksandrii (505-515) – 158

Jan V „Jałmużnik”, patriarcha Aleksandrii (609-619) – 224, 225
Jan I, patriarcha Antiochii (428-442) – 108, 109, 114, 115, 119, 124
Jan II Kodonatus, monofizycki patriarcha Antiochii (479) – 147, 148
Jan III, monoteletycki patriarcha Antiochii (631-637) – 235
Jan I „Chryzostom”, św., patriarcha Konstantynopola (397-404) – 8, 51, 65, 66, *72*, 82-91, 102, 103, *105*, 109, 118, *137*, *373*, 377
Jan II, patriarcha Konstantynopola (518-520) – 160, 161
Jan IV „Postnik”, patriarcha Konstantynopola (582-595) – 212
Jan z Salony, arcybiskup Dalmacji (wczesne lata X w.) – 429
Jan, biskup Jerozolimy (V w.) – 98
Jan, św., męczennik z Kordoby w Hiszpanii (851) – 365
Jan z Biclaro, historyk w wizygockiej Hiszpanii (VI w.) – *203*, 205
Jan z Rawenny, pisarz duchowy (połowa XI w.) – 483
Jan Arkaph, przywódca schizmy melecjańskiej w Egipcie (IV w.) – 25, 26
Jan Diakon, ofiara Jana XII – 462
Jan Filagatus, antypapież Jan XVI (997-998) – 463, 464
Jan Gracjan zob. Grzegorz VI
Jan Gourgen, generał bizantyjski – 437, 438, 446
Jan Gwalbert, św., opat Vallombrosa (zm. 1073) – 483
Jan Kalwin – 97, 373
Jan Prezbiter, legendarny władca afrykański – 38
Jan Symponus, opat w Rzymie (VII w.) – 245
Jan Talajos (Talaja), patriarcha Aleksandrii (482-496) – 148, 149, 175
Jan Zimiskes, cesarz bizantyjski (969-976) – *446*, *456*
Jordan, biskup poznański, Polska (późne lata X w.) – 446
Jordan z Kapui, książę w południowej Italii (późne lata XI w.) – 543
Józef, św., mąż NMP, opiekun Jezusa Chrystusa – 576
Józef, św. (palestyński Żyd nawrócony na chrześcijaństwo, połowa IV w.) – 41
Jovian, cesarz rzymski (363-364) – 60-62
Jovinian, heretyk w Cesarstwie rzymskim (IV w.) – 52, 105
Juda, św., Apostoł (I w.) – 165, 211
Judasz, Apostoł – 29
Judyta, cesarzowa, druga żona cesarza Cesarstwa Rzymskiego Ludwika I – 355, 359, 361
Julian, pelagiański biskup Eclanum (połowa V w.) – 96, 100, 115
Julian, św., arcybiskup Toledo (680-690) – 271
Julian Apostata, cesarz rzymski (361-363) – *30*, 31, 57-60, 77, 222, 588
Julian, hrabia, bizantyjski egzarcha Afryki (początek VIII w.) – 280-282, 286
Julian, monofizycki mnich-misjonarz w Nubii (VI w.) – 199
julianiści (odgałęzienie herezji monofizyckiej) – 200
Julian I, św., papież (337-352) – 31, 32, 33, 36
Juliusz, biskup Puteoli, legat papieski na „synodzie zbójeckim” w Efezie (449) – 120, 121, 123
Julius Nepos, cesarz zachodniorzymski (474-475) – 141, 142
Justyn I, cesarz wschodniorzymski (518-527) – 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 172, *179*, 185
Justyn II, cesarz wschodniorzymski (565-578) – 198, 199, 213, 222,
Justyna, cesarzowa (żona zachodniorzymskiego cesarza Walentiniana I) – *63*
Justynian I, cesarz wschodniorzymski (527--565) – 75, *94*, 160, 165, 168-171, 174--176, 178, *179*, 180-182, *183*, 184-193, 198, 199, 201, 213, *217*, 218, 222, 225, *252*, 304, 345, 394, 503, 524, 566
Justynian II „Z Obciętym Nosem”, cesarz bizantyjski (685-695, 705-711) – 278, 279, 286
Justus, biskup Rochester (południowa Anglia, wczesne lata VII w.) – 212
Kadafi, Muammar, przywódca Libii (XX/XXI w.) – 229
Kajfasz – 536
Kalendiusz, patriarcha Antiochii (481-485) – 148, 150

kalifowie, muzułmanie – 221, 227, 228, 237, 240, *241*, 242-244, 246, 254, 258, 259, 262, 264, 273, 276, 280, 281, 284, 285, 293, 304, 326, 330, 337, 361, 382, 422, 429, 430, 434-436, 439, 449, 450, 478, 479, 559, 579
Kameduli, zakon – 464, 483
Kandidian, hrabia, cesarski przedstawiciel na soborze – 108
Karloman, majordomus Austrazji, frankijskiej Germanii (741-747) – 301-303, 307, 308
Karloman, książę Bawarii (865-880) – 391, 394, 411
Karloman, współ-król Franków, brat Karola Wielkiego (768-771) – 317, 320, *349*
Karolingowie, dynastia, Francja i Niemcy – 402, 407, 461
Karlsefni zob. Thorfinn Karlsefni
Karol „Gruby", cesarz Cesarstwa Rzymskiego (881-887) – *388*, 407, 409
Karol V, cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1519-1556) – *14*, 466
Karol Martel (Młot), majordomus Francji (716-741) – 7, 8, 290, 295, 296, 297, 300, 301, 305
Karol „Łysy" 355, 359, 360, 361, 363, 364, 369, 371, *388*, 391, 393, 394, 441
Karol III „Prosty", król Francji (898-923) – 422, 424, 431
Karol, najstarszy syn Karola Wielkiego – 348
Karol z Lotaryngii, karoliński pretendent do tronu Francji (późne lata X w.) – 461
Kartir, zoroastriański kapłan (III w.) – 34
Katarzyna Labouré, św., Francja (ur. 1806, zm. 1875) – 158
Kazimierz Odnowiciel, polski książę (1039--1058) – 486
Kerbogha, muzułmański władca Mosulu w Iraku (późne lata XI w.) – 568, 569, 570, 577
Ketill „Płaskonosy", wódz wikingów (IX w.) – 468
Kiljan, biskup Sutri, Italia (zm. 1049) – 497
Kilian, św., irlandzki misjonarz w Germanii (umęczony w 689 r.) – 277, 278, 291
Kilij Arslan I, sułtan Turków seldżuckich (1086-1107) – 562, 565
Klemens I, św., papież (późne lata I w.) – 89, 173, 256, *257*, 373
Klemens II, papież (1046-1047) – 491, 492
Klemens z Ochrydy, św., morawski apostoł Bułgarii (zm. 916) – 410, 411
Kleopatra, królowa Egiptu (ur. 51 przed Chr., zm. 30 po Chr.) – 169
Klod, św. (Klodoald), książę Franków (zm. 560) – 158
Klodomir, król Franków (511-524) – *143*, 144, 157
Klodwig I, król Franków (481-511) – 139, 143-145, 149, 155-158, 168, 170, 202, 210, 300, 301, 303, 359, 407, 424
Klodwig II, król frankijskiej Neustrii (639-656) – 300
Klotylda, św., królowa Franków, żona Klodwiga 142-145, 149, 155, 157, 158, 168, 202, 210, 270, 300
Klotylda, królowa Wizygotów w Hiszpanii, żona Amalryka – *202*
Kanut zob. Canute
Kobad II, król Persji (628) – 232
Kolman, św., misjonarz irlandzki (poniósł męczeńską śmierć w Germanii w r. 689) – *260*, 277
Kolumb Krzysztof (ur. 1451, zm. 1506) – 471
Kolumba (Colmcille), św., Irlandia i Szkocja (ur. 521, zm. 597) – 193, 194, 209, 260, *261*, 395, 588
Konrad II, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (1024-1039) – 477, 482, 484, 485
Konrad I, król Niemiec (911-918) – 423, 424
Konrad „Czerwony", książę Lotaryngii (połowa X w.) – 441
Konrad Mazowiecki, książę piastowski – *517*
Konstans I, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (337-350) – 30, 32, 35, 36, 38
Konstans II, cesarz bizantyjski (641-668) – 176, 179, 245, 252, 253, 256-259, 279, 503
Konstantyn, papież (708-715) – 279
Konstantyn, antypapież (768) – 317, 319
Konstantyn I, cesarz rzymski (312-337) – 7, 12, 14-19, *20*, 21, 23-26, 28-30, *31*, 34, 35, 38, 39, 50, 51, 53, 55, 57, 77, 94, 144,*145*, 168, 219, 224, 257, 311, 312, 348, 353, 412, 433, 437, 465, 493, 538
– arianie – 15, 23-25, 29
– Sobór Nicejski (325) – 14, 15, 16
– chrzest (337) – 29
– egzekucja żony i syna (326) – 17, 18, 35

Konstantyn II, rzymski współ-cesarz (337--340) – 30, 32
Konstantyn III, cesarz bizantyjski (641) – 245, 279
Konstantyn IV, cesarz bizantyjski (668-685) – *252*, 259, 263, 265, 269, 270, 278, 279
Konstantyn V „Copronymus", cesarz bizantyjski (741-775) – 304, 305, 315, 317, 331, 378
Konstantyn VI, cesarz bizantyjski (780-797) – 329, 340
Konstantyn VII „Porphyrogenitus", cesarz bizantyjski (945-959) – 437, *439*, 446, *448*
Konstantyn IX „Monomachus", cesarz bizantyjski (1042-1055) – 507, 508, 510
Konstantyn X „Ducas", cesarz bizantyjski (1059-1067) – 524
Konstantyn, książę, syn cesarza bizantyjskiego Bazylego I (zm. 879) – 405, 406
Konstantyn, bryt. pretendent do tronu Ces. Zachodniorzymskiego (V w.) – 92
Konstantyn Tiridates, król Armenii – 38
Konstancjusz II, cesarz rzymski (Wschód 337-350, zjednoczone Cesarstwo 350-361) – 31, 32, 34-45, *46*, *47*, 54-57, 60, 64, 176, 179, 503, 535
Konstantynus III, współ-cesarz Cesarstwa Zachodniorzymskiego (421) – 103
Koppány, węgierski możnowładca-buntownik (późne lata X w.) – 465, 485
Kurejszyci, plemię w środkowej Arabii – 220, 228, 230, 231, 236, 329
Korotyk, brytyjski wódz (połowa V w.) – 136, 137
Kotrigurowie, plemię Hunów 192
Kryspus, syn cesarza Konstantyna (zm. 326) – 17, *18*, 19, 31, 35
Kserkses I, król Persji (486-465 przed Chr.) – 300
Kvirion, katolikos Gruzji (ok. 600) – 215, *216*
Kwoh Tzu-i, chiński generał (połowa VIII w.) – 314, 315
labarum **–** 77
Lambert I, książę Spoleto, Italia (późne lata IX w.) – 394, 402, 411, 423
Lambert II, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (zm. 898) – 388, 411, 412, 414, 415
Lanfranc, arcybiskup Canterbury (1070--1089) – 522, 524, 594
Lasiran z Devenish, św. (Irlandia, VI w.) – 194
Leafwine, św., angielski misjonarz Germanii (połowa VIII w.) – 325
Leander, św., biskup Sewilli (zm. 596) – 201, 203, 205, 207, 273
Leger, św., biskup Autun (659-678) – 270, 271, 295, 300, 301
Leif Ericsson, dowódca wikingów (1001) – 469-472, 474
Leon I Wielki, św., papież (440-461) – *72*, *74*, 111, 114-120, 122-131, *134*, *136*, 137, 140, 145, 159, 160, 184, 208, 266, 505, 506, 587, 588
– *Tomos* 111, 120, 123, 125-128, 160, 184
Leon II, św., papież (681-683) – *216*, 268, 269, 270, 272
Leon III, św., papież (795-816) – 323, 340-345, 349, 352, 356, 357, 385, 590, 591
Leon IV, św., papież (847-855) – 364, 367, 374, 396
Leon V, papież (903-904) – 388, 415
Leon VI, papież (928-929) – 429
Leon VII, papież (936-939) – 421, 432, 439, 440
Leon VIII, papież (964-965) – 444, 445, 462
Leon IX, św., papież (1049-1055) – 493, 496-509, 511-515, 524, 528, 540
– Normanowie w Italii – 500-503
– reforma Kościoła – 496-499, 502, 505, 511
– Wielka Schizma Wschodnia – 504, 505-506, 507
Leon z Orchidy, bizantyjski biskup Bułgarii (połowa XI w.) – 505, 507
Leon, arcybiskup Rawenny (772) – 320, 321
Leon I, cesarz wschodniorzymski (457-474) – 130, 141
Leon III „Izauryjczyk", cesarz bizantyjski (717-741) – 286, 288, 292-295, 304, 333
Leon IV, cesarz bizantyjski (775-780) – 331, *346*
Leon V, cesarz bizantyjski (813-820) – 352-355, 374, 380
Leon VI, cesarz bizantyjski (886-912) – 405, 406, 407, 437
Leon, legat papieża Jana XV we Francji (późne lata X w.) – 462
Leokrycja, św., męczennica z Kordoby w Hiszpanii (zm. 859) – 365

Leonidas, król Sparty (zm. 480 przed Chr.) – 503
Leoncjusz, ariański biskup Antiochii (344-358) – 36
Leoncjusz, cesarz bizantyjski (695-698) – 279, 280
Leovigild, król wizygockiej Hiszpanii (567--586) – 199, 201-204, *205*, 206, 207
Libentius, biskup Hamburga (połowa IX w.) – *445*
Liberatus, archidiakon Kartaginy (VI w.) – *177*, *178*
Liberiusz, papież (352-366) – 38, 39, 41, 43--45, *46*, 47, 48, 54-56, 60-62, 64, 71, *105*, 116, *149*, *164*, 176, 179, 257, 489, 586
Liemar, arcybiskup Bremy (późne lata XI w.) – 541
Lifing, opat Tavistock, Anglia (wczesne lata XI w.) 477
Liudorf, syn Ottona I, króla Niemiec – 441
Liutprand z Cremony, historyk włoski (ur. 922, zm. 972) – 429, *444*, *445*
Loegaire (Leary), najwyższy król Irlandii (V w.) – *135*
Lo-han, opat, syryjski misjonarz w Chinach (VIII w.) – 314
Longobardowie – 158, 191, 198, 199, 201, 203, 206, 219, 235, 247, 293, 304-307, 309, 310, 311, 312, 314, 317, 318, 319, 320, 324, 325, 329, 340, *349*
Longinus, monofizycki misjonarz w Nubii (późne lata VI w.) – *199*
Lotar I, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (840--855) – 355, 356, 359-364, 367
Lotar, król Francji (954-986) – 440, 461
Lotar III, król neustriańskich Franków (656-673) – 270
Lotar II, król Lotaryngii (855-869) – 367--371, 377, 378, 391, 393
Lotar, syn Klodwiga i Klotyldy *143*, 157, 158, 202
Ludwik I „Pobożny", cesarz Cesarstwa Rzymskiego (814-840) – 347, 348, 352, 353, 355-359, 363, 448
Ludwik II, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (855-875) – 364, 367, 370, 371, 381, 383, *388*, 391, 393
Ludwik „Ślepy" z Prowansji, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (901-905) – *388*, 415, 422, 428
Ludwik II „Jąkała", cesarz Cesarstwa Rzymskiego (877-879) – *388*, 394, 402, 418
Ludwik IV „Zza Morza", król Francji (936--954) – 431, 432, 434, 439, 440
Ludwik V „Leniwy", król Francji (986-987) – 440
Ludwik IX, św., król Francji (1226-1270) – 158, 579
Ludwik Niemiecki, król Niemiec (843-867) – 359-364, 383, 384, 393, 394
Ludwik „Dziecię", król Niemiec (899-911) – 422, 423
Ludwik de Montfort, św., Francja (ur. 1673, zm. 1716) – 158
Ludwik z Saksonii, syn króla Ludwika Niemieckiego – 394
Luciferiusz, biskup Calaris (Cagliari) na Sardynii (połowa IV w.) – 39-41, 61
Luciusz, biskup Adrianopola (połowa IV w.) – 36
Lucjusz, ariański biskup Aleksandrii (373--378) – 65, 71
Ludmiła, św., księżna czeska (ur. 860, zm. 921) – 424, 425, 446, 458
Ludolph i Engelbert z Alsacji (bracia, którzy prowadzili ostatni szturm Jerozolimy w I Krucjacie) – 578
Lull z Malmesbury, św., biskup Moguncji, Niemcy 755-787) – 292, *321*
Lupicinus, rzymski książę Tracji (późne lata IV w.) – 67
Mabbon, bretoński mnich z Saumur (połowa X w.) – 440
MacCerbaill, Diarmait, najwyższy król Irlandii (zm. 565) – 193
macedonianie, sekta ariańska – 53
Macedoniusz, patriarcha Konstantynopola (495-511) – 153, 158, 159
Madziarowie zob. Węgry i Węgrzy
Magnencjusz, hrabia Galii (350) – 38, 39
Magnus I „Dobry", król Norwegii (1035--1047) – 477
Magnus Maximus, buntownik w Cesarstwie Zachodniorzymskim (zm. 388) – 74, 75
Mahmud, król Ghazni, Afganistan (997-1030) – 480
Mahomet zob. Muhammad
Majorian, cesarz zachodniorzymski (457-461) – 131, 140

Makariusz, monoteletycki patriarcha Antiochii (zdeponowany, 681) – *266*
Makariusz, św., biskup Jerozolimy (314-335) – 23
Maksymian, biskup Bagai, Afryka (401) – 95
Maksymian Hercules, rzymski współ-cesarz (z Dioklecjanem) – 43, *57*
Manasses, arcybiskup Reims (zdeponowany w r. 1080) – *540*
Manfred, hrabia, Francja (VIII w.) – 357
Mann Horace Kinder, brytyjski historyk katolicki (wczesne lata XX w.) – 262, *268*
Maol Rubha, św., Szkocja (późne lata VII w.) – *261*
Maratończycy zob. Macedonianie
Marcellus, biskup Ancyry (połowa IV w.) – 31
Marcin, św., biskup Bragi, Portugalia (zm. 580) – 206
Marcin, św., biskup Tours, Galia (371-399) – 74, 75, 156, 158, 176, 179
Marcin I, św., papież (649-655) – *245*, 251, 253-258, *263*, 265, 278, 294, 296, 342
Marcin II, papież (882-884) – 409, 410
Marcin III, papież (942-946) – 439
Marcjan, cesarz wschodniorzymski (450-457) – 125, 126, 128, 129, 162, *179*
Marek, biskup Aretuzy, Syria (połowa IV w.) – 54, 55
Marek, św., papież (336) – 29
Marek Apostoł, św. – 117
Maria, pierwsza żona cesarza bizantyjskiego Bazylego I – 405
Marozja Teofilakta, księżna Spoleto i Toskanii, Italia (zm. 936) – 427-429, 431, 432, 442
Martel Karol zob. Karol Martel (Młot)
Martel Geoffrey, hrabia z Anjou – 499
Martina, cesarzowa, żona cesarza bizantyjskiego Herakliusza (zm. 641) – 24
Martinian, biskup Bawarii (od r. 716) – 290
Maruthas, biskup Mezopotamii (późne lata IV w.) – *88*
Marwan, syn Musy, zdobywcy Hiszpanii – 283
Maryja, Błogosławiona Dziewica – 7, 16, *52*, 104-107-109, 110, 112, 118, 215, 220, 233, 256, 272, 289, 315, 398, 413, 414, 439, 440, 583
Masona, biskup Méridy, Hiszpania (późne lata VI w.) – 204, 207
Mateusz, św., Apostoł i Ewangelista – 70
Matylda, margrabina Toskanii (ur. 1046, zm. 1115) – 498, 535, 538, 539, 545
Mauger, arcybiskup Rouen, Francja (połowa XI w.) – 511
Mauregato, król Asturii (783-788) – 329, 335-337
Maurowie – 275, 316, 393, 417, 422, 435, 436, 553, 557
Maurilius, arcybiskup Rouen, Francja (połowa XI w.) – 511
Maurja, dynastia, Indie (321-186 przed Chr.) – 222
Maurycy, cesarz wschodniorzymski (582-602) – 212-218, 223
Maxyminus, św. biskup Trewiru (333-349) – 35, 36
Maximus, patriarcha Antiochii (449-455) – 124, 125
Maximus, biskup Salony, Dalmacja (późne lata VI w.) – 214
Maximus, książę Mezji (późne lata IV w.) – 67
Mayeul, św., opat Cluny (954-994) – 440, 451, 458
Medowie – 231
Melecjusz, św., biskup Antiochii, nieuznany przez Rzym (361-381) – 25, 56, 61, 71, 72, *87*
Melliton, biskup Londynu (wczesne lata VII w.) – 212
Mennas, patriarcha Konstantynopola (536--552) – 176, 184, 187-189, 201
Merowingowie, dynastia, Francja – 202, 247, 270, 271, 300, 303, 423
Metodiusz (Metody), św., patriarcha Konstantynopola (842-847) – 354, 363, 373, *374*
Metody, św., brat św. Cyryla, apostoł Słowian (ur. 826, zm. 885) – 382, 383, 391, 392, 410, 424, 425, 457, 483
Michał Archanioł, św. – 209, 433, 465, 497
Michał Cerulariusz, patriarcha Konstantynopola (1043-1058) – 503-511, 541
Michał I „Rangabeusz”, cesarz bizantyjski (811-813) – 347, 374
Michał II, cesarz bizantyjski (820-829) – 354, 355
Michał III „Pijak”, cesarz bizantyjski (842-867) – 363, 374-376, 378-381, 383, 384, 405, 407

Michał VII, cesarz bizantyjski (1071-1078) – 541, 543
Mieszko, książę Polski (962-992) – 446, 447, 459, 465, 471
Migetius, biskup w Hiszpanii (późne lata VIII w.) – 335
Mikołaj I Wielki, św., papież (858-867) – 351, 368-372, 376, 378-381, 385, 393
– nawrócenie Bułgarii – 385, 368
– nawrócenie Moraw – 385, 368
– schizma focjańska – 380, 383, 385, 402, 403
Mikołaj I „Mysticus", patriarcha Konstantynopola (901-925) – 407
Mikołaj II, papież (1058-1061) – 514-518
Mikołaj Stethatus, bizantyjski mnich studyta (połowa XI w.) – 508
Millán (Emilianus) z Cigolla, św., Hiszpania (zm. 574) – 271, 453
Mindszenty, kardynał Josef, Węgry (XX w.) – *404*
Mirian III, król Gruzji (wczesne lata IV w.) – 30, 38
Modestus, biskup misyjny w Karyntii, Austria (VIII w.) – 321
Modestus, prefekt Kapadocji w rzymskiej Azji Mniejszej (IV w.) – 64
Monika, św., matka św. Augustyna z Hippony (zm. 387) – 50, 75
monofizyci – 8, 34, 38, *106*, 110, 111, 118, 120, 124, 128-131, *141*, 147-153, 158-161, 163, 169, 172, 174-179, 183-185, 188, 199, 200, 215-218, 224, 234-236, 245, 252, 265, 266, 283, 333, 437, 577
monotelecka herezja 8, 235, 236, *244*, 245, 251-254, 257-259, *261*, 263, 265-269, 278, 279
Montanus (heretyk z Azji Mniejszej, II w.) i **montanizm** – 10, 99, 201
Moqtadir, muzułmański władca Saragossy w Hiszpanii (połowa XI w.) – 520
Motamid, muzułmański król Sewilli (późne lata XI w.) – 555
Muawiya, kalif (661-680) – 258, 259, 262, 264, 273
Mugaith ar-Rumi, muzułmański generał w Hiszpanii (711) – 284
Muhammad (Mahomet), założyciel islamu (ur. 570, zm. 632) – 163, 220, 221, 226-231, 233, 236- 239, 240, 242-244, 246, *259*, 264, 276, 297, 304, 327, 329, 364, 365, 434, 438, 479, 509, 551
Muhammad ibn abi Aamir Almansur – 454
Muhammad I, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (852-886) – 365, 366, 400
Muhammad, siostrzeniec almorawidzkiego króla Yusufa ibn-Tashfina z Maroka – 558
Muhammad, syn Kasima, muzułmański dowódca w Indiach (wczesne lata VIII w.) – 285
Mundhir, al-, emir Kordoby i całej muzułmańskiej Hiszpanii (886-888) – 400, 401
Munia, królowa Asturii w Hiszpanii, żona Frueli I – 316, 329
Munuza, muzułmański gubernator Asturii w Hiszpanii (wczesne lata VIII w.) – 284, 286, 289
Murchadg, syn najwyższego króla Irlandii Briana Boru (zm. 1014) – 476
Musa, muzułmański zdobywca Hiszpanii (wczesne lata VIII w.) – 239, 273, 276, 280-285, 450, 551, 555
Mutawakkil, kalif (847-861) – 382
Naaman, syn Muqarrina, arabski generał (zm. 642) – 246
Napoleon Bonaparte, cesarz (ur. 1769, zm. 1821) – 176, 179, 212, 284, 349, 503
Narcissus, biskup Neronias (IV w.) – 13
Narses, generał, Cesarstwo Wchodniorzymskie (ur. 478, zm. 573) – 175, 189, 198
Narses, bizantyjski generał (wczesne lata VII w.) – 217
Natalia, św., męczennica (wczesne lata IV w.) – 393
Naum, św., morawski apostoł Bułgarii (późne lata IX w.) – 410
Nektariusz, biskup Konstantynopola (381-397) – 72
Neron, cesarz rzymski (54-68) – 50, *57* 344
Nestorianie i nestorianizm – 7, 110, 117-119, 128, 150, 151, 163, 185, 190, 215, *216*, 223, 239, 248, 309, 313, 326
Nestoriusz, heretycki patriarcha Konstantynopola (428-431) – 81, 105-109, 114, 117-119, *123*, 160, 313
Nicefor III Botaneiates, cesarz bizantyjski (1078-1081) – 541

Nicetas, ikonoklastyczny patriarcha Konstantynopola (765-780) – 315, 331, 354
Nicetas, bizantyjski generał i władca (wczesne lata VII w.) – 218, 225
Nikefor, św., patriarcha Konstantynopola (806-815) – 346
Nikefor I, cesarz bizantyjski (807-811) – 346
Nikefor II Fokas, cesarz bizantyjski (963-969) – 566
Nil, św., opat (zm. 1004) – 464, *508*
Nino „Chrześcijanka", św., apostoł Gruzji (zm. 338) – 30, 37, 70, 131, 142
Normanowie
– we Francji – 439, 483, 511, 513, 515, 521-523, 563, 578
– w Italii – 478, 484, 499, 501-505, 507, 511, 512, 515-517, 519, 542-545, 551, 562, 569, 579
Nuaym ben Abd-al-Malik, muzułmański żołnierz w Hiszpanii (zm. 722) – *289*
Nuño Fernandez, hrabia Kastylii (wczesne lata X w.) – 417
Nuño Nuñez, hrabia, Kastylia (824) – 357
O'Brian Turloch zob. Turloch O'Brian
Odilon, św., opat Cluny (994-1049) – 482--484, 489, 491
Odilon, książę Bawarii (połowa VIII w.) – 321
Odo, św., opat Cluny (927-942) – 418, 428, 432, 440
Odoaker, król Italii (476-493) – 140, 142, 149, 151, 153
O'Donellowie z Tyrconnell, ród w Irlandii – 194
Olaf I Tryggvason, król Norwegii (995--1000) – 467, 468-471, 474, 476
Olaf II Haraldson, św., król Norwegii (1015-1030) – 475-477, 480, 481
Olaf „Podatek", król Szwecji (993-1024) – 474
Oleg, brat Jaropełka I, księcia kijowskiego (zm. 976) – 448, 455
Olga, księżna kijowska (żona księcia Igora, zm. 969) – 448
Olimpius (Olimpus), minister cesarza zachodniorzymskiego Honoriusza – 93, 254, 256
omajadzki kalifat – *259*, 304, 316, 326, 327, 436, 478
Omar ibn al-Khattab, kalif (634-644) – 221, *227*
Omer, św. zob. Audomar
Oneca, królowa León Asturii w Hiszpanii (żona Alfonsa IV, zm. 931) – 430
O'Neillowie, ród irlandzki – 194, 475
Oppas, biskup, Hiszpania (wczesne lata VIII w.) – 275, 283, 289
Ordoño I, król Asturii w Hiszpanii (850-866) – 366, 367, 417
Ordoño II, król Galicji (910-914) i León (914-923) w Hiszpanii 426, 427, 430
Ordoño III, król León i Asturii w Hiszpanii (951-956) – *436*
Ordoño IV „Zły", król León i Asturii w Hiszpanii (958-960) – *436*
Orestes, prefekt Aleksandrii (wczesne lata V w.) – *103*
Orestes, rzymski generał (zm. 476) – 141
Orosius Paweł, hiszpański ksiądz i historyk katolicki (V w.) – 98, 413
Orseolo Ottone, doża wenecki (1009-1026) – 485
Orseolo Piotr, król Węgier zob. Piotr Orseolo
Orygenes, egipski teolog chrześcijański (zm. 254) – 24, 85, 86
Ospak, wiking, władca Wyspy Man (wczesne lata XI w.) – 474, 476
Ostrogoci – 67, 92, *144*, 148, 151, 153, 156, 161, 168, 174, 189, 191
Oswald, św., arcybiskup Yorku (972-992) – 449
Oswy, król Northumbrii w Anglii (657-670) – 260, 261
Othman, kalif (644-656) – *259*
Otho, kardynał Ostii (późne lata XI w.) – 545
Otto I Wielki, król Niemiec (936-973) i cesarz Cesarstwa Rzymskiego (962-973) – *431*-434, 440-442, 444-447, 449, 451, 458, 461, 462, 463, 482
Otto II, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (973--983) – 441, 446, 451, 458, 459
Otto III, cesarz Cesarstwa Rzymskiego (983--1002) – 346, 443 , 451, 458, 459, 460, 463-466, 480
Otto z Chatillon zob. Urban II, papież
Ouen zob. Audoin
Pachomiusz, św., mnich egipski (ur. 292, zm. 346) – 22
Pafnucy, egipski biskup (IV w.) – 15
Palladiusz, pierwszy biskup Irlandii (431--434) – 133-135

Parsowie, zoroastrianie w Indiach – 246
Paschalis, *primicerius* papieża Leona III (799) – 341
Paschalis I, św., papież (817-824) – 353-356, 367
Paschalis II, papież (1099-1118) – 581
Paschazyn, biskup Lilybaeum, legat papieża Leona Wielkiego na Soborze w Chalcedonie (451) – 126, 127
Passivus, brat antypapieża Konstantyna (768) – 318
Patarini z Mediolanu (połowa XI w.) – *513*, 514, 519, 533
Paterno, opat klasztoru San Juan de la Peña, Aragonia w Hiszpanii (połowa XI w.) – 483
Patiens, biskup Lyonu w Galii (wczesne lata V w.) – 142
Patroclus, arcybiskup Aries Galii (wczesne lata V w.) – 99
Patryk, św., apostoł Irlandii (ur. ok. 399, zm. 493) – 8, 131-138, 142, 146, 147, 193, 260, 321, 325
Paulinus, św., biskup Antiochii (362-388) – 61, 71
Paulinus, św., biskup Yorku (625-644) – 248
Paweł, św., Apostoł – 7, 94, 413, 419, 517, 566
Paweł, patriarcha Aleksandrii (538-540) – *183*
Paweł, biskup Keratei, Azja Mniejsza (wczesne lata V w.) – 88
Paweł, biskup Nowocezarei, Mezopotamia (IV w.) – 15
Paweł, biskup Populonii (połowa IX w.) – 385
Paweł, egzarcha bizantyjski w Italii (zm. 727) – 293
Paweł, nauczyciel księcia czeskiego św. Wacława – 425
Paweł I, św. papież (757-767) – 311, 313, 315, 316, 317, 320, 321
Paweł VI, papież (1963-1978) – 279, 511
Paweł I, św., biskup Konstantynopola (337--339) – 29, 31, 35, 36, 38
Paweł II, monoteletycki patriarcha Konstantynopola(641-654) – 252-254, 256, 265, *267*
Paweł IV z Cypru, patriarcha Konstantynopola (780-784) – 331
Paweł Afiarta, szambelan papieski (zm. 772) – 319-321
Paweł z Antiochii, monofizyta – 200
Paula, św. (374-404) – 143
Peada, król Mercji w Anglii (654-657) – 260
Pedro, książę Kantabrii, północna Hiszpania (połowa VIII w.) – 301
Pedro I, król Aragonii, Hiszpania (1049-1104) – 558
Pelagiusz, brytyjski heretyk (zm. ok. 420) – 96-100, 115, 146
Pelagiusz I, papież (556-561) – 186, 191, 192, 208
Pelagiusz II, papież (579-590) – 201, 208, 209, 210, 213
Pelayo, król Asturii w Hiszpanii (718-737) – 275, 283, 286-291, 297, 300, 301, 312, 313, 316, 327, 329, 334, 337-339, 352, *357*, 364, *389*, 427, 430, 451, 478, 479, 555
Penda, król Mercji w Anglii (626-654) – *260*
Pepin Krótki, król Francji (751-768) – 299, 301-317, 319, 320, 324, 325, 327, *348*, 353, 385, 429
Pepin II, książę Akwitanii (połowa IX w.) – 359, 360, 362
Pepin z Heristalu, majordomus Francji (679-714) – 271, 277, 290, 295
Pepin, syn Karola Wielkiego – 341, 346, 348, *349*
Pepin, syn cesarza rzymskiego Ludwika I (zm. 838) – 355
Perfectus, św., męczennik z Kordoby w Hiszpanii (850) – 365
Perpetua, św., męczennica afrykańska (203) – 143
Piotr, arcybiskup Amalfi w Italii (połowa XI w.) – 507
Piotr, św., Apostoł, papież (30-67) – 33, 73, 76, 99, 150, 162, 167, 172, 186, 215, 260, 294, 302, 303, 309, 344, 352, 368, 391, 404, 411, 419, 532-534, 544
Piotr, brat papieża Jana X (zm. 928) – 428
Piotr, monoteletycki patriarcha Konstantynopola (655-667) – 257, 258
Piotr z Narbonne, biskup Albary, w Palestynie podczas I Krucjaty – 573
Piotr I, św., biskup Aleksandrii (301-312) – 25
Piotr II, biskup Aleksandrii (373-381) – 65, 71
Piotr Bartłomiej, chłop towarzyszący I Krucjacie – 569
Piotr Damiani, św., kardynał, biskup Ostii (1057-1072) – 491, 495, 496, 514, 518, 524

Piotr Dezyderiusz, prowansalski chłop towarzyszący I Krucjacie – 577
Piotr „Folusznik”, monofizycki patriarcha Antiochii (469-488) – 150, 160
Piotr Mongus, monofizycki patriarcha Aleksandrii (477-490) – 148-150, 153, 160
Piotr Orseolo, król Węgier (1038-1046) – 485-487
Piotr Pustelnik, I Krucjata – 562, 567, 578
Piotr Wielki, car Rosji (1682-1745) – 531
Petilian, donatystyczny biskup w rzymskiej Afryce Północnej (wczesne lata V w.) – 95
Petroniusz Maximus, cesarz zachodniorzymski (455) – 130
Pibon, biskup Toul, północna Francja (późne lata XI w.) – 536
Piktowie, lud zamieszkujący Szkocję – 195
Pirleoni, ród rzymski – 488
Piłat Poncjusz, rzymski prokurator Judei (26-36) – 20, *21*, 45, 106, 530
Pius VI, papież (1775-1799) – 179
Pius VII, papież (1800-1823) – 176, 179
Pneumatomachoi zob. Macedoniannie
Poppon, św., opat Stavelot-Malmédy, Belgia (ur. 978, zm. 1048) – 480
Porcelos, Diego Rodriguez, hrabia Kastylii (późne lata IX w.) – 408
Porfiriusz, patriarcha Antiochii (404-413) – 90
Potamiusz, biskup Lizbony (połowa IV w.) – 44
Potamon, egipski biskup (IV w.) – 15
Prezbiter Jan, legenda – 38
Primian, donatystyczny biskup w Północnej Afryce (wczesne lata V w.) – 95
Pronimiusz, biskup Agde, południowa Francja (późne lata VI w.) – 202, 204
Proklus, patriarcha Konstantynopola (434-446) – 106, *114*
Prokop, św., opat Sazavy, Czechy (zm. 1053) – 483
Prokopiusz, historyk, Cesarstwo Wschodniorzymskie (VI w.) – 169
Proteriusz, patriarcha Aleksandrii (452-457) – 129
Pryscyllian, biskup Avila (Hiszpania (zm. 385), i **pryscylianizm** – 73-75
Przemyślidzi, dynastia (Czechy) – 458-460
Pulcheria, św., siostra cesarza wschodniorzymskiego Teodozjusza II, żona cesarza wschodniorzymskiego Marcjana (ur. 399, zm. 453) – 118, *123*, 124, 125
Pyrrus, monoteletycki patriarcha Konstantynopola (639-641) – 244, 252-254, 26
Qadir, al-, muzułmański król Toledo (późne lata XI w.) – 547, 548, 553, 554, 556, 557
Qin Shi Huang, cesarz chiński z dynastii Jin (III w.) – *223*
Quirinus, hiszpański biskup (późne lata VII w.) – 216, 269
Qutaiba, arabski dowódca w środkowej Azji (wczesne lata VIII w.) – 284, 285, 305
Rachipert, wojownik longobardzki (zm. 768) – 318
Radagaisus, wódz germański (zm. 406) – 92
Radbod, fryzyjski wódz w Niderlandach (wczesne lata VIII w.) – 290
Radegund, św., Francja (ur. 518, zm. 567) – 202, 300
Radla, pierwszy biskup Esztergom, Węgry (ok. 1000) – 465
Radoald, biskup Porto (połowa IX w. w.) – 369, 370, 377-379
Ragnachar, biskup Basel (VII w.) – 247
Ragnald, wiking, król Yorku, Anglia (wczesne lata X w.) – 426
Ramiro, książę Nawarry w Hiszpanii (późne lata X w.) – 417
Ramiro I, król Asturii w Hiszpanii (843-850) – 363, 366
Ramiro II, król León i Asturiii w Hiszpanii (931-952) – 430, 431, 434-436
Ramiro III, król León i Asturiii w Hiszpanii (966-982) – 449, 460, 461
Raoul, król Francji (923-936) – 428, 432
Rajmund IV, hrabia Tuluzy (zm. 1106) – 158, 552, *553*, 560, *561*, 563-575, 578-582
Raścisław, książę Moraw (połowa IX w.) – 383
Recceswinth, król wizygockiej Hiszpanii (652-672) – 272
Rekkared I, król wizygockiej Hiszpanii (586-601) – 202, 203, 207, 208, *272*, 280
Remigiusz, biskup św. (Francja, ok. 500) – 139, 144, *145*, 407, 498
Renatus, kapłan wchodzący w skład delegacji papieskiej na „synod zbójecki” w Efezie w r. 449) – 121

Renier, biskup Orleanu (Francja, późne lata XI w.) – *540*
Restitut, biskup Kartaginy (połowa IV w.) – 55
Richer, opat Monte Cassino (połowa XI w.) – 485
Ricimer, swebski dowódca w służbie rzymskiej (zm. 472) – 131, 140, 141
Robert, hrabia Flandrii, w I Krucjacie – 563, 571, 572, 574, 575, 581, 582
Robert z Cluny, opat Sahagún (1079-1080) – 546
Robert z Jumièges, arcybiskup Canterbury (1051-1052) – 500
Robert z Reims – 549
Robert I, hrabia Paryża (922-923) – 425
Robert „Mocny", hrabia Anjou, Francja (zm. 866 – 409
Robert „Pobożny", król Francji (996-1031) – 462, 463,
Robert Curthose, książę Normandii (1087--1134) – 563, 567, 571, 572, 575, 578, 580-582
Robert Guiscard, normandzki książę Apulii i Kalabrii w Italii (1059-1085) – 502, 503, 513, 517, 519, 524, 542-545, 548, 579
Rodanius, biskup Tuluzy, południowa Galia (IV w.) – 42
Roderyk, król wizygockiej Hiszpanii (709--711) – 281, *283*, 555
Rodrigo, hrabia (Kastylii 860) – 520, 521
Rodrigo Diaz de Vivar zob. Cyd
Roger, hrabia Sycylii (1071-1101) – 517, 519
Roland, pan Marchii Bretońskiej za czasów Karola Wielkiego (zm. 778) – 328
Roland z Parmy, poseł cesarza Henryka IV (1076) – 535, *536*
Rollo, książę Normandii (911-931) – 422
Romanus, papież (897) – 414
Romanus I Lecapenus, cesarz bizantyjski (919-944, 959-963) – *431*, 437-439
Roman II Porfirogeneta, cesarz bizantyjski (959-963) – *447*
Romuald, św., założyciel zakonu kamedułów (ur. 951, zm. 1027) – 464, 466, 483
Romulus Augustulus, cesarz zachodniorzymski (476) – 141
Rothad, biskup Soissons, Francja (połowa IX w.) – 371
Rothari, król Longobardów (636-652) – *219*
Rotruda, córka Karola Wielkiego – 329, 348
Rudolf, książę Szwabii (1057-1080) – 539, 541, 542
Rudolf II, książę Burgundii (wczesne lata X w.) – 424, 428, 440, 441
Runciman Steven, brytyjski historyk (XX w.) – *509*, 561, *574*, 575
Rupert, św., biskup – założyciel Salzburga, Austria (wczesne lata VIII w.) – 290
Rustem, perski generał (zm. 637) – 243
Ryszard, książę Burgundii (wczesne lata X w.) – 426
Ryszard I „Lwie Serce", król Anglii (1189--1199) – 579
Ryszard I, książę Normandii (942-990) – 422, 521
Ryszard II, książę Normandii (996-1027) – 482
Ryszard od św. Vanne-de-Verdun, św., mnich (zm. 1046) – 481
Ryszard z Kapui, przywódca Normanów (połowa XI w.) – 516-518
Saad, syn Abi Waqqasa, dowódca arabski (VII w.) – 243
Sabas, św., męczennik gocki (zm. 372) – *69*
Sabinian, papież (604-606) – 217
Sadoth, św., biskup Ktezyfonu, Mezopotamia (męczeńska śmierć w r. 342) – 34
Sahin Khan, perski generał (wczesne lata VII w.) – 218, 225, 231
Sahrbaraz, Ferouk Khan, perski generał (wczesne lata VII w.) – 218, 224, 225, 230-233, 240
Said ben Abd al-Aziz al-Tanukhi, syryjski historyk muzułmański (ok. 800) – 240
Saif ad-Dawla, emir Mosulu (połowa X w.) – 438, 439
Samuel, prorok (Stary Testament) – 304, 308
Samh, As-, muzułmański wielkorządca Hiszpanii (zm. 721) – 288
Sancho I Gruby, król León i Asturii w Hiszpanii (956-958, 960-966) – *436*
Sancho II, król Kastylii w Hiszpanii (1065--1072) – 520, 521, 546
Sancho II, król Nawarry w Hiszpanii (970--994) – 451
Sancho el Mayor, król Nawarry w Hiszpanii (1000-1035) – 479, 483, 512
Sancho García, hrabia Kastylii w Hiszpanii (995-1017) – 452, 453, 478, 479

Sancho Ramirez, król Aragonii w Hiszpanii (1065-1094) – 554, 557
Sancho Sanchez, baskijski wojownik w Hiszpanii (połowa IX w.) – 366
Sarablangas, perski generał (wczesne lata VII w.) – 231
Sasi – 93, 140, *142*, 303, 330, 349, 396, *447*, 531, 533
– w Anglii – 136, 145, *138*, 325
– w Germanii – 325, 326, 347
Saturninus, biskup Arles, Galia (IV w.) – 42
Saul, król (StaryTestament) – 304, 533
Sayf ben Umar, irakijski historyk (IX w.) – *240*
Scytowie, lud zamieszkujący południowe tereny Rosji i obecnej Ukrainy – 174
Sebastian „Manichejczyk", dowódca wojsk cesarskich w Aleksandrii (357) – 46
Sekundinusz, biskup w Irlandii (połowa V w.) – *138*
Sembat I, król Armenii (wczesne lata X w.) – 437
Serapion, kanclerz św. Jana Chryzostoma, patriarchy Konstantynopola – 86
Sergianos (chrześcijański książę Kashgar w centralnej Azji, VII w.) – 248
Sergiusz, syn Krzysztofa, *primiceriusa* (zm. 772) – 317, 319, 320
Sergiusz I, św., papież (687-701) – 277
Sergiusz II, papież (844-847) – 278, 279, 363, 367
Sergiusz III, papież (904-911) – *407*, 414--417, 429
Sergiusz IV, papież (1009-1012) – 480, 483
Sergiusz I, monoteletycki patriarcha Konstantynopola (610-638) – 226, 232, 234-236, 244, 245, 251, 252, 254, 267-269
Severian z Gabala, biskup – koadiutor przy św. Janie Chryzostomie, patriarsze Konstantynopola) – 87, 88, 90
Severinus (Seweryn), papież (638-640) – 244
Severinus (Seweryn), św., Austria (zm. 476) – 150
Severo, wysłannik króla Alfonsa III z Asturii w Hiszpanii do papieża Jana VIII (873) – 392
Severus (Sewerus), monofizycki patriarcha Antiochii (512-519) – 159, 161, 175-178, 181, 184
Sexeburga, św., przeorysza (Anglia, VII w.) – 261
Shirin, królowa Persji, żona Chosroesa II – 215, 224, 232
Sidonius Apollinaris, św., biskup Clermont, Galia (zm. 487) – 141, 588
Sigebert, król Wschodniej Anglii (połowa VII w.) – 260
Sigefrid, wódz wikingów atakujących Paryż (885-886) – 409
Sigfrid, biskup w Norwegii (późne lata X w.) – 468, 477
Sigibert, książę Franków (VI w.) – 202
Sigibert II, król Austrazji we Francji (639-656) – 300
Sigtrygg Silkbeard, wódz wikingów z Dublina (wczesne lata XI w.) – 474, 475
Sigurd, ojczym króla Norwegii św. Olafa II – 468, 476
Sigurd, wódz wikingów na Orkadach (wczesne lata XI w.) – 474
Silo, król Asturii w Hiszpanii (774-783) – 327, 329, 337
Silverius (Sylweriusz), św., papież (536-538) – 162, 167, *177*, 178-184, 190, 191, 373, 415
Simeon, car Bułgarii (893-927) – 411, *424*
Simpliciusz, hrabia, Hiszpania (późne lata VII w.) – 269
Sindered, arcybiskup Toledo (do 711) – 283
Sinderic, posłaniec króla Alfonsa III do papieża Jana VIII (873) – 392
Siricius, papież (384-399) – 12, 75, 76, 85, *89*
Sisebut, król wizygockiej Hiszpanii (612-621) – 272
Sisiniusz, papież (708) – 279
Sisnando, hrabia Coimbry (1087) – 552
Sixtus (Sykstus) **II**, św., papież (257-258) – 185, 186
Sixtus (Sykstus) **III**, św., papież (432-440) – 115, 423
Sixtus (Sykstus) **V**, papież (1585-1590) – 206
Sławnikowice, ród czeski – 460
Słowianie – 214, 218, 225, 226, 232, 321, 325, 341, 383, 391, 410, 481
Snorri Karlsefni, pierwsze białe dziecko urodzone w Ameryce w r. 1009 – 471
Sophronius (Sofroniusz), patriarcha Jerozolimy (633-638) – 221, 235, 236, 243, 244, 251, 254, *266*, 579

Spearhavoc, biskup Londynu (połowa XI w.) – 500
Spytgniew, książę czeski (późne lata IX w.) – 424
Stanisław, św., biskup krakowski (1072-1079) – 540
Stauracius, cesarz bizantyjski (811) – 347
Stauracius, bizantyjski minister (783) – 331
Stefan, biskup Dor (VII w.) – 251, 254
Stefan, kardynał (1059) – 518
Stefan, hrabia Blois (I Krucjata) – 563, 569
Stefan, monoteletycki opat w Antiochii (późne lata VII w.) – 267
Stefan, św. (Vyak), król Węgier (997-1038) – 460, 465, 482, 485, 487
Stefan I, patriarcha Konstantynopola (886--893) – *407*
Stefan II, biskup Antiochii (478-481) – 147, 148
Stefan II, papież (752) – 305
Stefan III [II], papież (752-757) – 305-309, 311, 312, 315-317, 324
Stefan IV [III], papież (768-772) – 318-320, 340
Stefan V [IV], papież (816-817) – 352, 353, 355
Stefan VI [V], papież (885-891) – 410-412
Stefan VII [VI], papież (896-897) – 897, 412, 414, 416
Stefan VIII [VII], papież (929-931) – 429
Stefan IX [VIII], papież (939-942) – 939
Stefan X [IX], papież (1057-1058) – 421, 495, 507, 513, 514, 516
Stephanus, ariański biskup Antiochii (343--344) – 36
Stevne Thurgilsson, norweski misjonarz wysłany do Islandii (996-997) – 468, 469
Stigand, arcybiskup Canterbury (1052-1070) – 500, 522-524
Stilicho, wandalski generał w służbie rzymskiej (zm. 408) – 79, 91-93
Sturm, św., opat Fuldy (ok. 750-779) – *321*, 326
Su Tsung, cesarz Chin (758-763) – 314
Sui, dynastia, Chiny (589-618) – 223
Suidger, biskup (XI w.) – 491
Sulejman, kalif (715-717) – 284, 285
Sulejman, muzułmański gubernator Barcelony (późne lata VIII w.) – 326-329
Sunna, ariański biskup Meridy, Hiszpania (późne lata VI w.) – 204
sunniccy muzułmanie – 264
Swewowie – 199, 206
Swithun (Swithin), św., biskup Worcester, środkowa Anglia (852-862) – 396
Sveyn (Sven) **I „Z Rozwidloną Brodą"**, król Danii (983-1014) – 474-476
Syagrius, rzymski generał (zm. 486) – 140
Sybilla z Conversano, księżna, żona księcia Roberta Curthose z Normandii – 581
Sylwester I, św., papież (314-335) – 13, 14, *15*, 26, 28, 311, 465
Sylwester II, papież (999-1003) – *346*, 457, 461, 465, 466, 481, 485
Sylwester, antypapież (1045) – 487-489
Symeon, św., biskup Jerozolimy (umęczony w r. 107) – 138
Symmachus, św., papież (498-514) – 154, 158, 160
Symmachus, senator rzymski (zm. 526) – 164
Sympliciusz, św., papież (468-483) – 147-149
Syrianus, książę, Egipt (356) – 44
Szapur II, król Persji (309-379) – 34, 35
Szarlota Beleknegini, żona Gezy, władcy Węgier – 447
Szatan – 13, 45, 272
szyiccy muzułmanie – *264*
Szymon Barsaba, św., biskup Ktezyfonu, Mezopotamia (umęczony w r. 341) – 35
Światosław, książę Kijowa (945-972) – 448, 455, *456*
Świętopełk, książę Moraw (późne lata IX w.) – 410, 424
Taizong, cesarz Chin (627-649) – *223*, 246, 248
Tang, dynastia, Chiny, 618-907) – *223*, 248
Tankred, I Krucjata (zm. 1112) – 517, 566, 568, 574-576, 578, 579, 581
Tarasius, św., patriarcha Konstantynopola (784-806) – 331, 332
Tarif syn Mulluka, arabski gubernator Tangieru (710) – 281
Tarik, berberyjski głównodowodzący wojskami muzułmańskimi w Hiszpanii (711-715) – 281-285, 296
Taticius, generał bizantyjski (późne lata XI w.) – 564, 567-569
Tatzates, generał bizantyjski (782) – 330
Tedald, schizmatycki biskup Mediolanu (1075) – 533

Telemachus, św. (umęczony w Rzymie w roku 404) – 91
Teodatus, *primicerius* papieża Zachariasza – 319
Teodor, *primicerius* papieża Paschalisa I – 356
Teodor, brat cesarza bizantyjskiego, Heraklusza (wczesne lata VII w.) – 232, 240
Teodor, monoteletycki patriarcha Konstantynopola (677-679) – 265
Teodor, biskup Mopsuestii, Azja Mniejsza (392-428) – 100, *115*, 150, 185, 187, 190, 192, 208, 209
Teodor, biskup, zmuszony do konsekrowania antypapieża Konstantyna (768) – 317, 318
Teodor (Teodor Studyta), św., opat Studion (ur. 759, zm. 826) – 354, 374
Teodor z Faranu (VII w.) – 251, 267
Teodor z Santabris, okultysta – 406, 407
Teodor z Tarsu, św., arcybiskup Canterbury (668-690) – 261
Teodor I, papież (642-649) – 252, 253
Teodor II, papież (897) – 414
Teodor Askidas, biskup (ok. 550) – 188
Teodor Kalliopas, bizantyjski gubernator Italii (połowa VII w.) – 254
Teodor Trithurius, bizantyjski generał (zm. 636) – 241, 242
Teodora, cesarzowa, żona ces. wschodniorzymskiego Justyniana (ur. 508, zm. 548) – 167, 169, 170, 175-181, 183-187, 193
Teodora, cesarzowa, żona cesarza bizantyjskiego Teofila – 363, 373, 374, 382, 428
Teodoret, biskup Cyru (423-457) – 21, 43, 117, 120, 124, 126, 150, 185, 187, 190-192, 208, 209
Teodoryk, król Ostrogotów (474-526) – *140*, *144*, 151, 153-157, 161-164, 168, 170, 171
Teodoryk, król Wizygotów (419-451) – 125
Teodoryk III, król (VII w.) – 271
Teodot, ikonoklastyczny patriarcha Konstantynopola (815-821) – 353
Teodot, biskup Laodycei (Syria, IV w.) – 13
Teodozjusz, opat (ihumen) kijowskiej Ławry Pieczerskiej, Ruś (późne lata XI w.) – *540*
Teodozjusz, syn cesarza wschodniorzymskiego, Maurycego – 217
Teodozjusz, patriarcha Aleksandrii (VI w.) – 151, 176-178, 180, 181, *183*, 184
Teodozjusz I Wielki, cesarz rzymski (IV w.) – 69, 71, 75-79, 271, 303
Teodozjusz II, cesarz wschodniorzymski (408-450) – 91, 104, 107, 109, 112, 117-120, 124, 125
Teofano, cesarzowa, żona cesarza Cesarstwa Rzymskiego Ottona II – 446, 449, 451, 457-459
Teofil, patriarcha Aleksandrii (385-412) – 82, 83, 85-87, 90, 102, 115
Teofil, cesarz bizantyjski (829-842) – 355, 361, 363, 416, 427, 428, 431, 442
Teofil Indyjczyk (IV w.) – *44*
teopaschizm – 174
Teuda, szlachcic w chrześcijańskiej Hiszpanii (wczesne lata IX w.) – 338
Teuderyk IV, król Francji (720-737) – 300
Thangbrand, misjonarz w Islandii (1000) – 469
Theodahad, król Ostrogotów (535-536) – 170, 176
Theodelinda, królowa Longobardów, żona króla Agilulfa – *219*
Theodo II, książę Bawarii (wczesne lata VIII w.) – 290
Theognostus, archimandryta, posłaniec patriarchy Ignacego, do Rzymu (862) – 378
Theoktistos, bizantyjski minister (zm. 856) – 374, 375, 382
Theopemptus, metropolita kijowski – *458*
Theophylact, możnowładczy ród ze środkowej Italii – 390, 459-460,462, 483, 484, 487
Theotimus, biskup Tomi, apostoł Hunów (ok. 400) – 70, 86
Theotokos zob. Maryja Błogosławiona Dziewica
Theutberga, królowa, żona Lotara II – 368-371
Theutgaud, arcybiskup Trewiru (połowa IX w) – 370, 371, 378
Thierry, biskup Verdun (późne lata XI w.) – 536
Thietmar, biskup Pragi (zm. 982) – 443, 458
Thiudis, regentka w wizygockiej Hiszpanii (ok. 510) – 156
Thor, norweski i germański bóg – 291
Thorfinn Karlsefni, norweski kolonizator Nowej Funlandii (1009-1013) – 471
Thorgeir Ljostvetningagodi, islandzki „rzecznik praw" (1000) – 469

Thorkell „Wysoki”, wojownik norweski (wczesne lata XI w.) – 474-477
Thormod, misjonarz w Islandii (1000) – 469
Thorolf „Zawszona Broda”, Norwegia (późne lata X w.) – 467
Thorvald Ericsson, brat Leifa – 471
Thrasamund, król Wandalów (496-523) – 161
Tiridates, król Armenii (wczesne lata IV w.) – 38
Tomasz, św., Apostoł 70, 201, *222*
Tomasz Becket, św., arcybiskup Canterbury (1162-1170) – 431
Tomasz, bizantyjski generał (wczesne lata IX w.) – 354
Tosar, kapłan zoroastriański (III w.) – 34
Tostig, brat króla Anglii Harolda Godwinssona – 522
Totila (Totyla), król Ostrogotów (541-553) – 184, 186, 189
Totnan, św., irlandzki misjonarz w Germanii (umęczony w 689 r.) – 277
Toto, książę Nepi, Italia (768) – 316-318
Trajan, cesarz rzymski (98-117) – 34
Tuathal Maelgarbh, najwyższy król Irlandii (532-548) – 193
Turloch O’Brian, najwyższy król Irlandii (1064-1086) – 543
Tyberiusz, rzymski generał – 199
Tymoteusz I, biskup Aleksandrii (381-385) – 82
Tymoteusz I, monofizycki patriarcha Konstantynopola (511-518) – 159
Tymoteusz II „Kot”, monofizycki patriarcha Aleksandrii (457-477) – 129, 130, 148, 160
Tymoteusz III „Biały Turban”, katolicki patriarcha Aleksandrii (460-482) – 148
Tymoteusz IV, monofizycki patriarcha Aleksandrii (519-535) – 175
Tytus, cesarz rzymski (79-81) – 130, 283
Ubaidullah, syn Zayyada, dowódca arabski (późne lata VII w.) – 276
Ulfila (Wulfilas), apostoł Gotów (zm. 381) – 67, 69, 70
Ulrich, św., biskup Augsburga (923-973) – 441
Unger, biskup Gniezna (Polska, 1000) – 443
Uqba, syn Nafiego, dowódca arabski (VII w.) – 262, 264, 276
Urban II, bł., papież (1088-1099) – 549-551, 560, 561, 580
Urban VIII, papież (1623-1644) – *206*
Urban, biskup Sicca, Afryka (wczesne lata V w.) – 100
Urraca, córka hrabiego Garcii Fernandeza z Kastylii – 453
Ursacjusz, ariański biskup Illyricum (połowa IV w.) – 26-28, 38-42, 45-47, 54-56, 58, 67
Ursinus, antypapież (366-383) – 62, 63
Vazul, kuzyn króla Węgier św. Stefana – 487
Vela Jimenez, hrabia Avila (późne lata IX w.) – 408
Velasco, ibn, dowódca Pampeluny, Nawarra, Hiszpania (781) – 329
Vermudo I, król Asturii w Hiszpanii (788-791) – 336, 337, *400*, *401*
Vermudo II „Chory na Gościec”, król León i Asturii w Hiszpanii (982-999) – 451-453
Vermudo III, król León i Asturii w Hiszpanii (1027-1037) – 479
Victricius, św., biskup Rouen (zm. 407) – *74*
Vindician, św., biskup Cambrai (zm. 712) – 271
Vortigern, brytyjski wódz (wczesne lata V w.) – 136
Wacław, król Czech (X w.) – 425, 431, 446, 458
Wala, opat Corbie (wczesne lata IX w.) – 358, 361
Walaric (Valery), św., opat (VII w.) – 247
Waldebert, św., opat, północna Francja (zm. 668) – 317, 318
Waldipert, ambasador Longobardów w Rzymie (768) – 317, 318
Waldrada, kochanka króla Lotara II – 368, 369, 371
Walens, ariański biskup w Illyricum (połowa IV w.) – 26-28, 38-42, 45-47, 54-56, 58, 63, 71
Walens, cesarz wschodniorzymski (364-378) – 62, 64, 65, 67, 68, 71, *74*
Walentyn, papież (827) – 357
Walentynian I, cesarz zachodniorzymski (364-375) – 61, 62, 68, *74*
Walentynian II, cesarz zachodniorzymski (383-392) – *63*, 75, 77
Walentynian III, cesarz zachodniorzymski (425-455) – 103, 104, 112, 124, 125, 128, 130
Walerian, cesarz rzymski (253-259) – *41*, 185, 222
Walid II, kalif (705-715) – 284, 400

Walter Ubogi, I Krucjata 562
Wamba, król wizygockiej Hiszpanii (672-680) – 271
Wandalowie – 51, 71, 92, 93, 104, 107, *108*, 115, 116, 130, 131, 149, 161, 168, 170, 218
Waqidi, arabski historyk (wczesne lata IX w.) – *240*
Warszowcy, ród czeski – 460
Wawrzyniec, antypapież (498-499, 502-506) – 154, 155
Wawrzyniec, arcybiskup Canterbury (604--619) – 212
Wazo, biskup Liège (połowa XI w.) – 489, 490
Wencesław zob. Wacław
Weneriusz, biskup Mediolanu (wczesne lata V w.) – *89*
Wenus – 19
Węgry i Węgrzy – 115, *404*, 410, 422-425, 433, 441, 442, 444, 447, 458, 465, 466, 485-488, 521, 545, 562
– nawrócenie Węgier – 447, 460, 465
Wigiliusz, św., biskup Salzburga, Austria (765-784) – 321
Wigiliusz, papież (538-555) – 167, 171, 173, 176, 177, 178-188, *189*, 190-193, 195, 208, 213, 254, 268, *373*, 415
wikingowie – 194, *260*, *262*, 342, 347, 348, 359-364, 367, 368, 385, 388, *389*,392, 395, 397, *399*, 407, 409, 422, 426, 438, 448, 455, 456, 466, 467, 475, 476, 472, 474, 476, 478, 483, 500, 516, 522, 528
Wiktor II, papież, Gebhard, biskup Eichstiitt (1055-1057) – 512, 513,
Wiktor III, bł., papież (1086-1087) – 516, 517, 543, 550
Wiktoryk, przyjaciel św. Patryka (ok. 425) – 133
Wiktorius z Akwitanii (opracował nowy sposób obliczania daty Wielkanocy, połowa V w.) – 136
Wincenty a'Paulo, św. (ur. 1576, zm. 1660) – 158
Wincenty z Saragossy, biskup – 204
Wit, św., relikwie – 425
Witalian, św., papież (657-672) – 160, 258--261
Witalian, generał w Cesarstwie Wschodniorzymskim – 159
Wizygoci – 67, *69*, 93, *104*, 140-142, 149, 155-157, 168, 189, 199, 202, 203, *205*, 282, 283, 339, 555
Włodzimierz, Wielki Książę Kijowa (977--1015) – 448, 455-457, *458*, 467, 510
Wracisław, książę Czech (wczesne lata X w.) – 425
Welf, hrabia Bawarii (wczesne lata IX w.) – 355
Wencesław (Wacław), św., książę Czech (921-929) – 425, 431, 446, 458
Wendowie (Wenedowie), słowiański lud we wschodnich Niemczech 424, 481,
Werner, opat, ambasador króla Francji, Pepina w państwie papieskim (połowa VIII w.) – 310
Wiching, biskup Niemczech – 410
Wido, mnich z Cluny, siostrzeniec opata św. Berno – 428
Widukind, wódz Sasów (późne lata VIII w.) – 326, 330
Wigbert z Glastonbury, św., opat Fritzlar, Germania (wczesne lata VIII w.) – 292
Wikfried, arcybiskup Kolonii (połowa X w.) – 433
Wilcarius, arcybiskup Sens, Francja (późne lata VIII w.) – 335
Wilfrid, św., arcybiskup Yorku (669-709) – 261, *262*
Wilhelm, biskup Orange, uczestnik I Krucjaty (zm. 1098) – *571*
Wilhelm, biskup Utrechtu, Niderlandy (zm. 1076) – 536
Wilhelm, książę Akwitanii, południowa Francja (wczesne lata X w.) – 418, 425, 486
Wilhelm z Volpiano, św., opat Dijon (ur. 962, zm. 1031) – 482, 483
Wilhelm I Zdobywca (ur. 1027, zm. 1087) i **podbój Anglii przez Normanów** (1066) – *529*, 563,568, 575
– jako książę Normandii (1035-1066) – 521, 522
– jako król Anglii (1066-1087) – 523
Wilhelm II „Rufus", król Anglii (1087-1100) – 560, 581
Wilhelm V, książę Akwitanii (połowa XI w.) – 486, 519
Wilhelm „Długi Miecz", książę Normandii (931-942) – 422

Wilhelm „Z Pokiereszowanym Nosem”, św., książę Tuluzy, południowa Francja (ur. 755, zm. 812) – 337, 347, 356
Wilhelm „Żelaznoramienny”, normandzki wojownik w Italii (połowa XI w.) – 477
Willibrord, św. misjonarz i biskup, Niderlandy i Germania (ur. 658, zm. 739) – 277, 278, 290, *291, 295,* 301
Winfrith zob. Bonifacy
Winichis, książę Spoleto, centralne Włochy (późne lata VIII w.) – 341
Winston Richard, amerykański autor biografii historycznych (XX w.) – 307, *342*
Wirgiliusz, św., biskup Arles, południowa Francja (ok. 600) – 191, *211*
Wisado, biskup Urgel, Katalonia (połowa X w.) – 440
Witigis, król Ostrogotów (536-540) – 179, 184
Witiza, król wizygockiej Hiszpanii (701-709) – 280-283, 286
Władysław I, św., król Węgier (1077-1095) – 545
Władysław Herman, władca Polski (1079--1102) – *540*
Wu Tsung, cesarz Chin (840-846) – 362
Wulfilas zob. Ulfila
„Wysocy Bracia”, mnisi egipscy (późne lata IV w.) – 85, 86
Xuanzong, cesarz chiński (685-762) – 285, 305, 314
Yaghi-Siyan, turecki gubernator Antiochii podczas I Krucjaty – 566-568, 574
Yang Guifei, synowa cesarza Xuanzonga – 314
Yang-ti, cesarz chiński (604-617) – 223
Yazdbozid, chiński kapłan chrześcijański (połowa VIII w.) – 314
Yezdegird III, król Persji (632-652) – 243, 246
Yezid I, kalif (680-683) – 264, 273
Yezid II, kalif (720-724) – *293*
Yusuf ibn-Tashfin, almorawidzki król Maroka (1061-1106) – 548, 551, 553-558
Zabergan, wódz Kotrigur, plemienia Hunów (559) – *192*
Zachariasz, św., papież (741-752) – 299, 301, 303-305, 319, 321
Zachariasz, biskup Anagni, północna Italia (połowa IX w.) – 369, 377, 378, 410, 412
Zachariasz, patriarcha Jerozolimy (wczesne lata VII w.) – 224
Zachariasz, oficer bizantyjski (późne lata VII w.) – 278, 279
Zenon, cesarz wschodniorzymski (474-491) – *140*, 141, 142, 148-152, 161, 200
Zobeida, sultana,żona kalifa Haruna al-Raszyda – 556
Zoe, bizantyjska cesarzowa i regentka podczas małoletniości Konstantyna VII (914-919) – 437
Zoilus, patriarcha Aleksandrii (542-551) – 184
zoroastrianizm – 34, 35, 223, 246
Zosimus, św., papież (417-418) – 99-101, 103, 115
Zuzanna (Suzanne), królowa Francji, żona Roberta Pobożnego – 462, 463
Zygmunt, św., król Burgundii (516-523) – 155, 157

Wydawnictwo

WEKTORY

Fakty, o których inni milczą...
idee, które inspirują...

www.WydawnictwoWektory.pl

WYDAWNICTWO WEKTORY

Bielany Wrocławskie, ul. Atramentowa 7, 55-040 Kobierzyce
tel. 071 33 94 307, tel. kom. 0693 977 999
e-mail: info@WydawnictwoWektory.pl

OPCJA NA PRAWO*

– opcja na prawdę

*Miesięcznik do nabycia w księgarniach Empik, salonach Ruchu i Inmedio

Prenumerata: tel/fax 071 33 94 307, tel. kom. 0693 977 999, e-mail: info@WydawnictwoWektory.pl

www.OpcjaNaPrawo